

Leven in geleende tijd. Over Menno ter Braak

Léon Hanssen

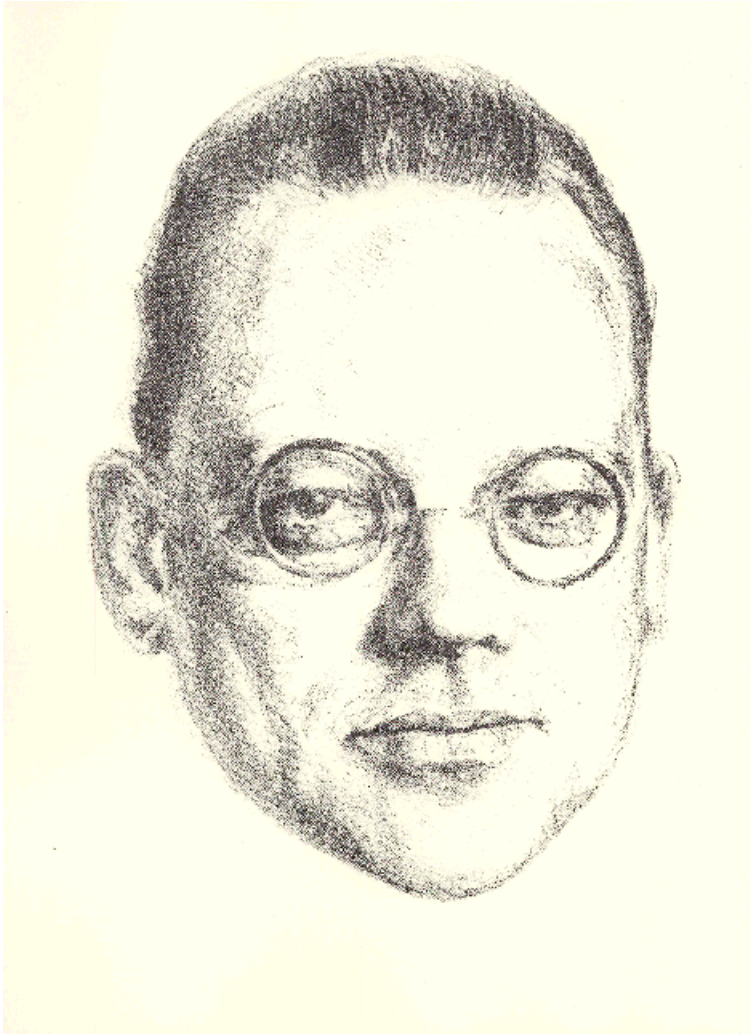
bron

Léon Hanssen, *Leven in geleende tijd. Over Menno ter Braak*. Gemeente Eibergen, [Eibergen] 1992

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/hans017leve01_01/colofon.htm

© 2009 dbnl / Léon Hanssen

 dbnl i.s.m. **STICHTING MENNO TER BRAAK**

Des voormiddags ten zeven uren

MENNO TER BRAAK was een van de meest vooraanstaande intellectuelen in Nederland tijdens de periode tussen de twee wereldoorlogen, het Interbellum. Door zijn zelfstandig letterkundig werk en door de kwaliteit die hij wist te geven aan zijn kritische beschouwingen op het gebied van literatuur, geestesleven en kunst, had hij een belangrijk aandeel in de cultuur van die tijd. Hij was niet alleen redacteur van het belangrijkste culturele tijdschrift uit de jaren dertig, *Forum* (1932-1935), maar ook mede-oprichter van de voornaamste intellectuele groepering die, buiten het partijwezen om, zich rekenschap gaf van en verzet bood tegen de extremistische tijdgeest: het 'Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaal-socialistische Intellectuelen' (opgericht in 1936). Ter Braaks meningen golden tijdens zijn leven voor medestanders en tegenstanders als zeer gezaghebbend. Sedert zijn zelfgekozen dood op 14 mei 1940 - de dag van de capitulatie voor de binnengevallen Duitse troepen - wordt hij gerekend tot de erflaters van de Nederlandse beschaving van de twintigste eeuw.

Hij was geboren op 26 januari 1902 'des voormiddags ten zeven uren' te Eibergen in de Achterhoek, provincie Gelderland. Zijn vader Hendrik Ernst Gerrit ter Braak (1874-1952) bezat hier een - weer van diens vader overgenomen - dokterspraktijk in het pand Eibergendorp 47, het bekende 'dokters'- of 'Ter Braakhuis'. Volgens de overlevering heeft Menno ter Braak in dit pand het levenslicht gezien. Dit is echter niet het geval. Kort voor de bevalling moeten zijn ouders, of tenminste zijn moeder, gedurende de periode van enkele weken een onderkomen hebben gevonden in een pension aan de ingang van het dorp. Dit pand is in 1930 afgebroken en stond ongeveer op de hoek van de huidige J.W. Hagemanstraat en Grotestraat. Het historische Menno ter Braakhuis - hij is er dan wel niet in geboren, maar wel opgegroeid - is in 1977 tot spijt van velen in opdracht van de Hervormde Kerk afgebroken om

plaats te maken voor een nieuw gebouw van de gemeentelijke openbare bibliotheek. De teleurstelling hierover werd alleen nog maar groter toen bleek dat de nieuwe bouw duurder was uitgevallen dan de renovatie van het oorspronkelijke pand zou hebben gekost. Dit pand, 'Wehmer erve', stamde reeds uit de tijd van voor de reformatie en was toen de woning van de pastoor. Later werd het als geestelijk goed verpacht tot het in het begin van de vorige eeuw in particulier bezit kwam.

Aanvankelijk het huis van een blauwverver, tevens herberg, kwam het vervolgens in het bezit van een burgemeester die er veel aan liet verbouwen. In deze staat werd het bewoond door de familie Ter Braak, die er ook de praktijkruimte en een kleine apotheek, beheerd door een ongehuwde zuster van dokter Ter Braak, in onderbracht. Bij dit mooie pand in de schaduw van de hervormde kerk, behoorde een grote tuin die tot aan het riviertje de Berkel doorliep met fraai uitzicht over water, weiden en bouwakkers. Menno ter Braak was zeer aan dit huis gehecht.

De moeder van Menno ter Braak, Geertruida Alida ter Braak-Huizinga (1878-1952) is een markante vrouw geweest. Vele jaren maakte zij zich te Eibergen verdienstelijk voor het sociale werk. Als afgevaardigde van de Geheelonthouders Vereeniging had zij zitting in het bestuur en beheerde zij ook de financiën van 'Ons Huis', het aan de Kerkstraat gelegen rode bolwerk van Eibergen. Hier vonden de Sociaal Democratische Arbeiders Partij, de Fabrieksarbeidersbond, de Bouwvakbond, de Textielbond en de Geheelonthouders een gezamenlijk onderdak. 'Mevrouw van 'n dokter' zoals zij wel genoemd werd, was een van de weinige notabelen die zich actief betoonden voor de SDAP. Zij was daarnaast ook werkzaam binnen het reclasseringswezen. Al deze bezigheden kwamen voort uit een diepe godsdienstige bezieling. Geertruida ter Braak was lid van de Nederlandse Protestantenvbond, een vrijzinnig-radical afsplitsing (1870) van de Nederlands Hervormde Kerk. Haar instelling kan misschien kernachtig worden geformuleerd in de gedachte dat het kwaad in de wereld alleen te keren is door er in alle opzichten goedheid tegenover te stellen.

Goedheid en edelheid maakten in zulke grote mate en haast systematische vorm het wezen van deze vrouw uit, dat haar oudste zoon er soms weerbarstig van werd. Naast haar andere werkzaamheden had moeder Ter Braak ook de leiding van een Zondagsschool te Eibergen,

waarvan het doel was het aankweken bij de kinderen van godsdienstige gevoelens in vrijzinnige geest en van kennis van de bijbelse geschiedenis. Menno ter Braak herinnerde zich later hoe hij als jongetje uit vrees om als ‘sentimenteel’ te worden beschouwd, op deze Zondagsschool voor de eerste keer het bestaan van God had geloofend. Zijn moeder zal er, overeenkomstig haar principieel positieve levenshouding, wel niet aan gedacht hebben hem hiervoor een straf op te leggen. In de kinderverhalen die zij onder de naam G.A. ter Braak-Huizinga in niet onaanzienlijke getale publiceerde (met titels als *Stille nacht*, *De zomerprinses*), placht zij huiselijke situaties te schetsen, waarin weliswaar af en toe wat kattenkwaad voorviel en kindertranen geplengd werden, maar waarin alle gezinsleden tenslotte een stuk wijzer en in eendracht aan tafel of onder de kerstboom verenigd werden. Het goede zal bovenkomen en zegevieren. Haar zoon Menno veronderstelde dan ook dat de meer twijfelende, ‘melancholische’ kant in hem niet een erfdeel was van de tak der Huizinga's, maar van die der Ter Braaks.

De Ter Braaks vormen een oud Eibergs geslacht. In een oorkonde uit de veertiende eeuw wordt reeds gesproken van een hofstede ‘to Braack in Mallande, parochia Eckberghe’. Een stamvader van het geslacht Ter Braak - dat in de loop der tijden is opgesplitst in een tak van artsen en een van notarissen en bankiers - was Gerrit ter Braak (1793-1865), Menno's overgrootvader. Om zijn grote welsprekendheid werd deze notaris en onderwijzer in de Franse taal wel ‘de Cicero van den Achterhoek’ genoemd. De tak van de Huizinga's kwam uit het noorden en westen van het land en was méér nog dan in de kunst van het spreken, bedreven in de kunst van het hanteren van de pen, het schrijven. De beroemde historicus Johan Huizinga (1872-1945) was een volle neef van Menno's moeder.

Bijna spreekwoordelijk is de titel geworden van een van de eerste boeken van Ter Braak: *Afscheid van domineesland* (1931). ‘De onverbiddelijke erfelijkheid bestemde mij’, zegt hij in het voorwoord, ‘bijna, tot dominee. [...] Onder mijn verwanten van vaders- en moederszijde zijn de predikanten talrijk’. Dit beeld lijkt niet helemaal correct. Zijn vaarwelzeggen tegen de dominees gold vooral een traditie in zijn moedersfamilie, dus de Huizinga's. Van deze kant had hij ook zijn voornaam geërfd, die teruggaat op de leider der eerste vreedzame

dopers, Menno Simonsz (1496-1561). Ter Braaks verbondenheid met deze geestelijke wereld is, in weerwil van het genoemde 'afscheid', waarschijnlijk veel groter geweest en gebleven dan hijzelf heeft willen doen voorkomen.

Terug naar Eibergen

VERPLAATSEN WIJ ONS naar het dorp in de provincie, zoals het er zo'n driekwart eeuw geleden uitzag. Hier vandaan is het een halve dag sporen naar Amsterdam. De grens met Duitsland is heel dichtbij. De boer op het land knikt ons beleefd toe, niet zonder verwondering wie wij zijn en welke bestemming ons hierheen voert. Zijn knechten verderop kijken niet op of om. 's Winters zijn deze landwegen vol slijk en modder en dan zouden wij ons verheugen als we een stuk konden meerijden achter het carbidlicht van een arbeider, op weg naar de fabriek aan het eind van het dorp waar pickers gemaakt worden. (Voor wie het wil weten: pickers zijn lederen onderdelen van een weefgetouw.) Kijk, daar gaat de dokter voor zijn dagelijkse visites bij de kleine boeren op het platteland. Hij merkt ons niet op, een beetje dromend zoals hij daar zit achterop zijn motor - een Douglas -, die bestuurd wordt door zijn trouwe knecht Hendrik Jan Bartelink.

Dit is een dorp als zovele dorpen in de provincie, met helemaal aan de rand het statige huis van de fabrieksdirecteur en daar schuin tegenover, altijd wat buiten proporties, het grote dorpshotel, hier genaamd 'De Kroon', in 1884 gebouwd ten tijde van de aansluiting van het dorp op het spoorwegnet. Het is in de zaal van dit hotel waar de plaatselijke studenten elk jaar rond kerst hun eigen toneelvoorstelling presenteren; vorige keer speelden ze 'De Graaf' van Felix Salten; de oudste zoon van de dokter had de hoofdrol.

Twee torens beheersen het silhouet van het dorp: die van de hervormde kerk, verreweg de oudste, en van de katholieke kerk, alweer de derde hier opgericht sedert de reformatie. Het gebouw van de vrijzinnige protestantenbond, tot stand gekomen in 1905, is het kleinst, maar maalt ook niet om een imposante toren. Tijdens de bijeenkomsten daar mag dezelfde zoon van de dokter het orgel bespelen, wat hij heel virtuoos doet, maar pas op dat hij tijdens de lange preek niet zoals de afgelopen keer in slaap dommelt en met zijn volle gewicht op het

toetsenbord neerzinkt, dat maakt een kabaal van jewelste. Dan, in het hart van het dorp de aanzienlijke huizen van de dominee, de dokter en de notaris ('drievuldig beeld van al wat wijs en waar is', dichtte hierover Jan Greshoff), verder de burgemeesterswoning, het postkantoor, een bank, een café-pension en daaromheen de huisjes van de kleine lieden: alles gegroepeerd in een hiërarchisch model, waarin de arbeider en de boer zich schikten en waarover de notabelen en, boven allen, God beschikten.

Het was in zo'n dorp waar Menno ter Braak opgroeide, een stevig, weldoorvoed jongetje met een breed en hoog voorhoofd, het haar steeds gemillimeterd - deze knaap met zijn bijziende blik en bijna Aziatische oogopslag. Hier hing hij met zijn broer Wim tijdens vakantiedagen thuis voor de ramen en ging met hem weddenschappen aan welke regendruppel als eerste de onderkant van het glas zou hebben bereikt; hier stelde hij met zijn halfhoge, vastgeregen schoenen en zijn knickerbocker-broek door de straten, in zijn hand een venijnig rottinkje geklemd, een hondje aan zijn zij, terwijl hij de niet-begrijpende buurtkinderen toesprak in het Frans of Duits. Een buurmeisje, dochter van zijn onderwijzer op de lagere school, J. Leppink (1865-1952), bleef hem in haar herinnering houden en schreef nog driekwart eeuw later dit gedichtje:

Herinneringen aan M.

Hij draaide zijn wandelstokje rond
ter ere en vreugde van zijn hond.
Het was 't spel van de stok en de hond
Laelaps die hem als geen ander verstond.

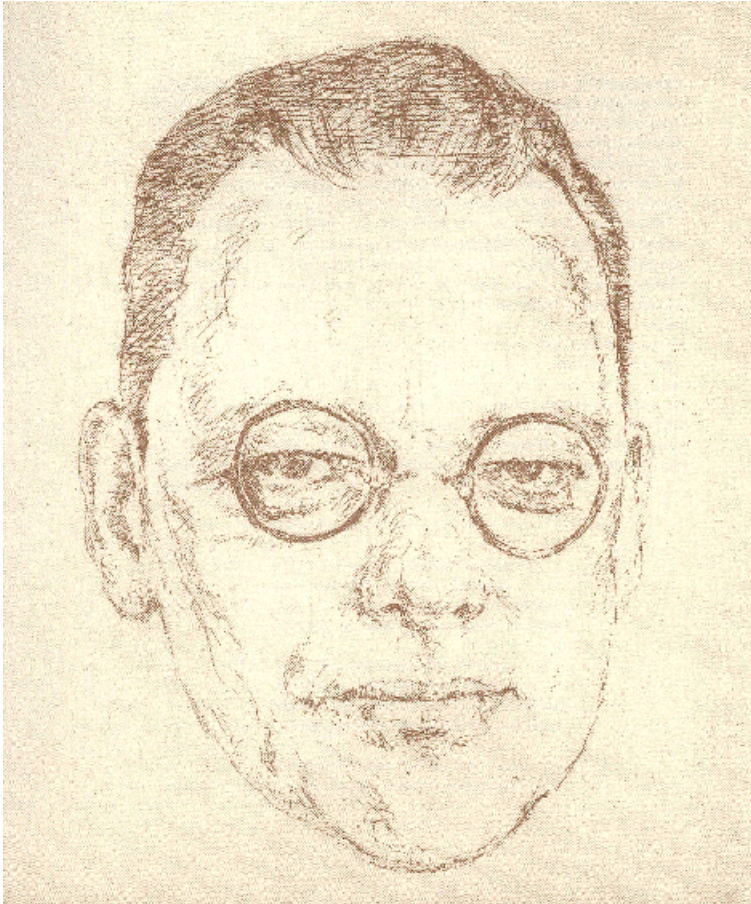
Maar wij, wij zagen dit alles aan
en bleven met open monden staan,
want tegen ons sprak hij Frans en Duits,
en dan geven boerenkinderen niet thuis.

Stokje tot steun, hondje tot vrind,
zo liep Menno met de neus in de wind.

Het was in dit dorp waar hij op de bevroren plassen van de Berkel zijn eerste ijspret kende, waar hij 's zomers in de schaduw van de hoge bomen lag en zo graag een duik nam in het water bij het sluisje van de Mallemsse Molen; in ditzelfde dorp, Eibergen, schreef hij ook zijn eerste opstellen, toneelstukjes, gedichten, en verhalen over klassieke taferelen in dromerige landschappen. Dat is alles vele tientallen jaren geleden, toen de wereld zich in zo geheel andere vormen toonde dan nu!

Menno ter Braak hield van Eibergen. Hij was van plan er na zijn werkzame leven te gaan rentenieren.

Een gevoelige natuur

HET GEZIN TER BRAAK telde vijf kinderen. Menno, de oudste; Jan Willem Gijsbertus (Wim, 1903-1971), in later jaren hoogleraar neurologie te Rotterdam; Catharine (Tine, 1904-1988), die - destijds zeldzaam voor een vrouw - scheikunde ging studeren en een leidinggevende positie kreeg in het octrooiwezen te Denemarken; Jan Gerrit (Jan, 1906-1960), als opvolger van zijn vader praktijk uitoefenend te Eibergen, vervolgens sociaal verzekeringsarts en woonachtig in Friesland; tenslotte Geertruida (Truida, 1908-1980), de enige die geen universitaire studie volgde, zij heeft op diverse manieren in haar onderhoud voorzien, laatstelijk als heiltherapeute.

Menno ter Braak bezocht de lagere school te Eibergen, maar maakte deze niet af: in 1913 en 1914 reisde hij dagelijks in een (vanwege regelmatige vernielingen) bewaakt lokaalreintje naar de ULO-school te Winterswijk, destijds 'school B' geheten. Het lag in de lijn der verwachting dat hij daarna het gymnasium zou volgen. Het meest dichtbij gelegen waren de gymnasia te Zutphen en te Hengelo. Maar moeder Ter Braak wilde niet langer dat hij elke dag heen en weer zou sporen: zo zouden zijn nieuwe contacten alleen maar vluchtig blijven. Nu was er de gelukkige omstandigheid dat vader Ter Braaks broer, Jan Gerrit ter Braak (1866-1957) en zijn vrouw Anna Elisabeth ter Braak-Viëtor (1876-1946) in Tiel woonden, het Betuwestadje waar reeds eeuwenlang een Latijnse school gevestigd was. Zij wilden Menno gedurende zijn gymnasiumtijd erg graag in hun midden opnemen. Oom Jan, huisarts die ook chirurgische ingrepen verrichtte, en tante Lize waren kinderloos. Van 1915 tot 1921 zijn zij Menno's liefdevolle 'pleegouders' geweest. Zij hebben ook een goed deel van zijn studie bekostigd, tot zijn promotie in 1928 aan toe. Dokter H.E.G. ter Braak te Eibergen genoot van zijn plattelandspraktijk namelijk geen bijster hoog inkomen en het kwam ook vaak voor dat hij verzuimde voor de arme boeren een rekening uit te schrijven. In de jaren twintig schrijft zijn

oudste zoon een keer aan een vriend: ‘mijn familie hier is zelf als de ratten, vreten bij wijze van spreken stroo’. Eibergen was een leven zonder veel luxe.

Alle kinderen Ter Braak, met uitzondering van Truida, zijn na het verlaten van de lagere school uit huis geplaatst, om in een vreemde stad - en in het geval van Wim en Tine ondergebracht bij een vreemd gezin - het gymnasium te volgen. Hoe men daarover ook moge denken, het tekent in elk geval de ferme pedagogie van moeder Ter Braak. Want zij was het die in huis het beleid bepaalde en haar man had er volledig vertrouwen in.

Menno ter Braak heeft in Tiel een zorgeloze en gelukkige tijd gekend. Hij was op school een uitstekende leerling, al moest hij in de competitie wie de beste van de klas was herhaaldelijk stuivertje wisselen met de bijna een jaar jongere P.E.J. (Pieter) Bomli, zoon van de leraar Frans aan de school, die later rechtskundig adviseur bij Albert Heyn zou worden. In de leraarsnotulen van december 1918 (Menno zit dan in de vierde klas) lezen we: ‘ter Braak is heel goed. Van Wiskunde houdt hij niet. Nederl. heel goed’. Op het daarop volgende paasrapport stond aangetekend: ‘De Leeraren zijn van oordeel dat er *te* veel is uitgegaan in dezen winter, wat invloed oefent op de cijfers’. In december van het jaar 1920: ‘ter Braak heeft te weinig vlijt’. Menno kon het uitgaan kennelijk niet laten! Bij de eindexamens in juni 1921 slaagden vijf van de zeven leerlingen die zijn klas rijk was.

Wat moeder Ter Braak hoopte gebeurde ook: haar zoon deed hier veel nieuwe contacten op, en in de periode te Tiel schuift een geheel nieuwe horizon dit jonge leven binnen. In het zo idyllisch aan de Waal gelegen plaatsje vinden we een aantal oriëntatiepunten die in de latere ontwikkeling van zijn leven steeds belangrijk zijn gebleven. Laten we niet vergeten dat Tiel destijds een heel muzisch stadje was. Voor Menno ter Braak is zijn middelbare schoolperiode behalve een tijd van al dan niet vlijtig leren, er ook een geweest van musiceren (viool en piano), van dansen en toneelspelen - alles met veel enthousiasme. De toneelspeelster Mary Dresselhuys herinnert zich dat zij met Menno ter Braak in een uitvoering van het stuk ‘Een slaaf der eubiotiek’ (van Davidofsky) stond. Hij speelde de hoofdrol en zij een driftige keukenmeid.

Eubiotiek: de kunst om in geluk en gezondheid te leven.

Een andere schoolgenote van hem, zij zaten samen op 6 gym, Anna Sophia van den Heuvel, schreef zo'n veertig jaar later de volgende karakteristiek (nooit gepubliceerd) van Menno ter Braak in zijn Tielse tijd: 'een zéér knappe leerling, die vooral in de oude talen hoge cijfers behaalde. Al op jeugdige leeftijd gebruikte hij graag vreemde woorden waarvan hij toen misschien de betekenis niet begreep; wat een keer aan zijn Oom, Dr. ter Braak, bij wie hij in huis was de woorden ontlokte ('t was in 't begin van de eerste wereldoorlog): 'Menno, gebruik toch niet steeds vreemde woorden; zo dadelijk ga je nog zeggen, dat de Duitschers zò-en-zòveel geallieerden naar Duitschland "getranspireerd" hebben. De Heer ter Braak was zeer muzikaal, speelde niet onverdienstelijk viool en als hij voor de piano ging zitten, speelde hij alles uit zijn hoofd zonder hierin les gehad te hebben. Hij had een gevoelige natuur; ik zou haast zeggen, dat hij vrouwelijk gevoelig kon zijn'.

Haast vrouwelijk gevoelig: een kant van Menno ter Braak die velen later niet hebben kunnen of willen opmerken. Of hij deze kant toen naar buiten toe helemaal heeft afgeschermd? Er zijn misschien ervaringen in zijn leven geweest die hem hebben doen verharderen. Maar zijn gevoelige zijde is toch nooit verloren gegaan; hij zal haar in zijn innerlijk hebben bewaard en gekoesterd. De Tielse sfeer, de idylle van zijn puberteit, moet er een belangrijk deel van hebben uitgemaakt. Hoe vaak zal hij die keren dat hij later voor korte of langere tijd verstrikt zat in de netten van zijn eigen intellectualiteit, hebben terugverlangd 'naar gras en primitieve geluiden, naar langzame schepen op bochtige rivieren' (*Propria cures*, 29 maart 1924) - onmiskenbaar een echo van Tiel en het landschap van de Betuwe. Aan het eind van de zomervakantie van 1939 was hij nog een keer in het stadje en maakte er 's avonds een wandeling. In zijn dagboek schreef hij dat Tiel 'voor mij na twintig jaar nog altijd in de eerste plaats is de stad van "Ina Damman"; iedere hoek, iedere straat een "erotisch perspectief", een stuk verwachting, teleurstelling, onzekerheid etc.' (*Journal 1939*, 24 september). De mythe, zoals hij het noemde, werkte nog steeds. Ook hij kon het meisje van zijn jongensjaren niet vergeten. We weten nu wie deze beeldschone jongedame was. Maar als dochter uit een fabrikantenfamilie van streng katholieke confessie, de Daalderops, kon het tussen haar en Menno, die immers uit een vrijzinnig-protestants

gezin kwam, nooit iets worden. 'Ina Damman' moest naar kostschool. Eén oorlog later, in de laatste zomer van zijn leven, dacht Menno ter Braak nog altijd aan haar. In een albumpje bewaarde hij een paar foto's van het meisje uit Tiel. Zijn gevoeligheid was hij niet kwijtgeraakt.

Studietijd, vriendschap en eerste publicaties

OP 11 JUNI 1921 slaagde Menno ter Braak voor zijn eindexamen en werd daarmee officieel ‘toegelaten tot de Academische lessen voor getuigschrift A’. Hij moet een tijdlang overwogen hebben theologie te gaan studeren, maar, schrijft hij in *Afscheid van domineesland*: ‘Mijn oude afkeer was even sterk; als ik mijzelf in een toga zag bidden, moest ik grijnzen’. Over de keuze van de plaats van studie kon geen twijfel bestaan: Ter Braaks gingen in Amsterdam studeren, dat was een kwestie van traditie. Op 28 september 1921 werd hij ingeschreven aan de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte als student Nederlands. Het feit dat hij zich bij zijn vestiging te Amsterdam in oktober vrijwel meteen een exemplaar van J. Huizinga's grote studie over het *Herfsttij der middeleeuwen* (1919) aanschafte, wijst er op dat zijn hart eigenlijk bij de geschiedenis lag.

Een nieuw Academisch Statuut van 1921 maakte het mogelijk voortaan geschiedenis als hoofdvak te studeren en het was dan ook dit vak waarin Ter Braak op 18 december 1923 kandidaatsexamen en op 6 december 1926 doctoraal examen zou doen. Anderhalf jaar daarna was hij reeds gepromoveerd: een voorbeeldige afwikkeling van zijn studie. Zijn studententijd begon echter met een echee. Als gevolg van een lichamelijke en geestelijke inzinking moest hij medio september 1921 al spoedig afhaken tijdens de ontgroeningsdagen van het Amsterdamsch Studenten Corps. Zeer verontrust schreef tante Lize een brief aan Menno's gymnasiumvriend M.J.W. (Maas) Holleman (1900-1990), die reeds een jaar eerder voor zijn rechtenstudie uit Tiel naar de hoofdstad was vertrokken. ‘Wat is de intrede van Menno in het studentenleven geheel anders gelopen, dan hij het zich had voorgesteld. [...] We hebben zoo ontzettend medelijden met Menno nu hij daar zoo eenzaam in Amsterdam zit en buiten alles gesloten is’. De situatie liet zich ernstiger aanzien dan zij in werkelijkheid was. Vrijwel direct hierna vond Ter Braak een zeer trouwe kameraad in de persoon van D.A.M. Binnendijk, iemand die zich van den beginne af bewust buiten de sociale kring van het Studentencorps ophield. Samen met

deze vriend zou hij in de jaren twintig zijn intrede in het literair-culturele leven van Amsterdam en Nederland doen.

Dirk Adrianus Michel (Dick) Binnendijk (1902-1984) was de zoon van de eigenaar van hotel 'Du Soleil' aan de Zaadmarkt te Zutphen. Hij schreef gedichten, literaire kritieken en had een groot talent om connecties aan te knopen met de aankomende en de al meer gevestigde coryfeeën van die dagen: de publicist Jan Greshoff (1888-1971), de schrijver/essayist Constant van Wessem (1891-1954), de dichter Martinus Nijhoff (1894-1953), de enfants terribles der jonge poëten J.J. Slauerhoff (1898-1936) en Hendrik Marsman (1899-1940) en de dichter/criticus Henrik Scholte (1903-1988), een gezaghebbend man in het milieu der studentliteraten te Amsterdam. Met al deze mensen kwam Menno ter Braak ook in min of meer vriendschappelijk contact, al werden zij hem geen van allen zo vertrouwd als juist Dick Binnendijk. In hun studententijd waren Ter Braak en Binnendijk even onafscheidelijk als de mythologische tweelingbroers Castor en Pollux: de Dioscuren.

Ter Braak hechtte hoge waarde aan vriendschap en hij was er, zonder onkritisch te zijn, ook zuinig op. Zijn grote vriend uit de jaren dertig, Charles Edgar (Eddy) du Perron (1899-1940) gaf eens een fraaie formule van deze vriendschapsgedachte toen hij schreef: 'De wereld, het heele landschap is toch alleen prachtig met een verhouding van eersterangsmensen erin' (aan Ter Braak, 13 september 1933). Zulke 'vrienden' kon men zelfs onder de niet-levenden hebben, schrijvers en denkers uit vroeger tijden als Nietzsche en Multatuli! Ook het schrijven betrok Ter Braak in de vriendschapscultus; het papier was voor hem een ontmoetingsplaats van vrienden van verre en nabij, uit verleden en toekomst. Vriendschap moest voor hem boven meningsverschillen kunnen uitgaan. Toen hij Dick Binnendijk in 1931 bepaald fel aanviel op diens ivoren toren-achtige opvattingen over de dichtkunst ('Prisma of dogma?'), leek hij in de stellige overtuiging dat hun vriendschap daarbij onaangestast kon blijven. Het resultaat was echter dat hij in zijn vriend voorgoed iets gebroken had.

Het archief van het Amsterdamsch Studenten Corps bevat jaarsgewijs autobiografische aantekeningen van alle leden. In de stukken van het jaar van Menno ter Braaks inschrijving, 1921, ontbreekt echter tussen nummer 2 (K.W.H. Berger) en nummer 4 (C.H. Bruyn), het numero 3.

Misschien heeft Menno ter Braak zelf zijn levensschetsje er tussenuit gehaald of heeft daarna een souvenirjager zijn slag geslagen. Hoe het ook zij, dit ontbreken kan symbolisch worden genoemd voor zijn plaats in de studentenwereld, welke hij later zou omschrijven als die van een ‘aarzelend *nihil*’. Lid van geen enkele vereniging, kreeg hij in februari 1924 zitting in de redactie van het Amsterdams studentenweekblad *Propria cures* als spreekbuis van wat genoemd werd het ‘knorrendom’ ofte wel de ‘nihilisten’: zij die buiten het Corps stonden. Hij was in *PC* binnengeloodst door de aftredende redacteur Henrik Scholte, mogelijk als een tactische manoeuvre van laatstgenoemde om de (toen nog) ‘wichtigere’ Binnendijk van deze belangrijke functie af te houden.

Voor *Propria cures* produceerde Ter Braak stukken van heel gemêleerde aard. In principe nam hij de kritieken op het gebied van toneel, dans en de (nog zeer jeugdige) filmkunst voor zijn rekening, maar evengoed publiceerde hij literaire verhalen, recensies en strijdlustige artikelen over tal van zaken die min of meer toevallig op zijn weg kwamen. Zo schreef hij een boos stuk over de nieuwe, goedkoop-gebloemde kleedjes op de tafels in het eerbiedwaardige café American (‘Weg met de rommel!’) en een nog altijd vermakelijk pamflet tegen de voorgenomen organisatie van de Olympische Spelen te Amsterdam (‘de verbroedering der kuitspieren’). Maar met eender gemak pakte hij de ‘hogere’ zaken des geestes op - theologie, wijsbegeerte, politiek en wat dies meer zij. Ter Braak deed zich toen reeds kennen als een intellectueel van het type, dat door de Franse schrijver Jean-Paul Sartre (1905-1980) aldus werd gedefinieerd: iemand die niet kan nalaten zich ‘te bemoeien met dingen die hem niet aangaan’. Voor Ter Braak kwam daar bij dat hij zich niet verplicht wilde voelen over deze zaken een onwrikbaar standpunt in te nemen. In deze jaren lag zijn voorkeur sterk bij het verkennen en aftasten der dingen. Daarin was iets avontuurlijks, dat hij altijd wel heeft behouden. Ter Braak bleef redacteur van *Propria cures* tot oktober 1925, maar leverde ook daarna nog bijdragen aan het tijdschrift. Vele jaren later, bij gelegenheid van het gouden jubileum van *PC* in 1940, verklaarde hij heel hoffelijk dat hij in dit blad het schrijven had geleerd. In Tiel was hij echter al medewerker geweest van het landelijk gymnasiastenblad, *Rostra gymnasiorum*. Tevens had hij samen met de latere hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde te Utrecht, W.A.P. Smit (1903-1986), in het schooljaar

1919-1920 het ‘orgaan van de Tielsche gymnasiasten club’ opgericht: *Nugae*, wat wil zeggen ‘beuzelarijen’. Het blad, gefinancierd met advertenties van de plaatselijke middenstand, hield het door gebrek aan kopij helaas slechts één jaargang uit, maar Ter Braak heeft tussen zijn papieren altijd een plaatsje vrijgehouden voor de twaalf nummers. Schrijven (leren) was reeds toen zijn grote ambitie.

Het was dankzij de kwaliteit van zijn stukken in *Propria cures* dat hij in november 1924 door de schrijver Roel Houwink (1899-1987) werd uitgenodigd mee te werken aan het tijdschrift *De vrije bladen*. Dat jaar vormde Houwink samen met H. Marsman de redactie van dit nog piepjonge, in 1923 opgerichte blad. Binnendijk kwam er als redactielid bij in 1925, toen Menno ter Braak zelf ook metterdaad in *De vrije bladen* debuteerde en daarmee in feite zijn intrede deed in de Nederlandse literaire wereld. Het blad werd in zekere zin volgeschreven door een club van vrienden en kennissen, die in 1925 kort een formeel bestaan kreeg in ‘De Distelvinck’, ‘Kring van Vrienden van De Vrije Bladen’. In de nacht van 4 op 5 juli 1925 werd in de hofstede ‘De Zeven Linden’ onder Blaricum door de Distelvincken een Midzomernachtfeest gehouden. Er waren allerlei ernstige en minder ernstige bezigheden gepland, zoals voordracht van gedichten, zang, dans, voorrijden van dressuurpaardjes en bezichtiging van de Chinese stallen. Voor dit spektakel was de crème de la crème van de jonge schrijverswereld samengekomen. Het werd een memorabel nachtje, het feest onttaarde in een enorm zuipfestijn.

's Ochtends ging het gezelschap uit elkaar na eerst nog een ‘arcadisch ontbijt’ genuttigd te hebben. Een van de deelnemers vond het toen noodzakelijk bij de bewoners van de hofstede verschrikkelijk aan de bel te trekken. Hoofdorganisator Henrik Scholte wierp hem daarop bits de woorden toe: ‘Ik ontzeg U de toegang tot de verdere activiteiten van de Distelvinck’. Deze zouden echter niet meer volgen. Het Distelvinckje stierf datzelfde jaar een voortijdige dood. De vriendenclub had op haar hoogtepunt 223 leden geteld.

De vrije bladen vormde als blad geen gesloten front van gelijkgezinde geesten. Het was veeleer, zoals H. Marsman eens heeft gezegd, een verzameling van boeiende, maar afzonderlijke talenten, niet gebonden aan enig literair, artistiek of ideologisch credo. In deze kweektuin van persoonlijk en ongebonden elan voelde Ter Braak zich zeer goed op zijn plaats.

Een reis naar Engeland en een roman

OP 10 AUGUSTUS 1925 werd het vlakbij Eibergen gelegen plaatsje Borculo geteisterd door een windhoos, die talrijke huizen met de grond gelijk maakte en bijna niets onbeschadigd liet. Menno ter Braak verbleef op dat moment in Engeland; hij zou in Cambridge een vakantiecursus in de Engelse taal- en letterkunde voor buitenlandse studenten gaan volgen. Zijn vriend Dick Binnendijk had hem helaas niet kunnen vergezellen. Voor het eerst was Ter Braak alleen op reis in een vreemd land.

Nog maar nauwelijks had de trein hem via Londen in Cambridge gebracht, of hij moest, ziek geworden, rechtsomkeert maken en naar Nederland terugkomen. In Amsterdam vond hij de deur van zijn kamers in de Den Texstraat afgesloten en pas na zes uur wachten kon hij naar binnen. Daarna reisde hij, bij alle misère ook nog ongerust vanwege de verwoestende windhoos, meteen door naar zijn ouders in Eibergen. Daar was gelukkig alles in goede orde.

Vanuit het ouderlijk huis schreef hij in een brief aan Dick Binnendijk, dat hij amper in Engeland aangekomen ‘een vrij heftige aanval van “nervositeit” met eenige fysieke bijverschijnselen’ had gekregen. ‘Later doe ik het verhaal wel omstandig; het is nu nog steeds vrij onaangenaam het weer nauwkeurig te herhalen’. In een brief van ruim anderhalve week later vertelt hij over dit ‘ziektebeeld’, ‘dat, toen ik plotseling voor alle initiatief *alleen* stond mijn zenuwen en, dientengevolge, mijn corpus, het opgaven en ik er a.h.w. plotseling bij neer viel [...]. Ik kan je zeggen, dat je je niet bepaald lekker voelt, wanneer je op het reusachtige Liverpool Station in Londen je beenen onder je voelt zwikken’. In de trein vanuit Cambridge was hij flauwgevallen en, een wel vaker voorkomend verschijnsel bij hem, hij had moeten braken.

Ter Braaks vader onderzocht hem ‘ijselijk nauwkeurig’ en kwam tot de conclusie dat hij teveel hooi op zijn vork genomen had. Daarom had het soloreisje naar Engeland tot deze vervelende gevolgen geleid. Rust

was nu de remedie. Dick Binnendijk, een hartstochtelijk vrouwenliefhebber, dacht daar anders over en beval zijn vriend in beeldrijke termen aan om liever eens met een ‘pruimedant’, een soort veredelde prostituée, op stap te gaan - een echt Binnendijkiaans advies!

In zijn zes jaar later gepubliceerde debuutroman *Hampton Court* (1931), heeft Menno ter Braak zijn ‘penarievolle’ Engelse avontuur gebruikt als een heel belangrijke ervaring in het bestaan van Andreas Laan, de hoofdpersoon van het boek. Andreas' leven zal niet meer hetzelfde zijn na zijn bezoek aan het vlakbij Londen gelegen slot van Hendrik VIII, waar hem aan een ijzeren terrastafeltje een ontzettend gevoel van angst bekwam. Een gruwelijke ervaring, maar, beseft Andreas later, ook een van gelukzaligheid. Overigens heeft Ter Braak zelf het Hampton Court-paleis pas tijdens een zomers uitstapje in juli 1930 bezocht, kort voordat hij aan zijn roman zou gaan werken. In dit boek liet hij dus twee Engelse belevenissen uit respectievelijk 1925 en 1930 samenvloeien tot één thema.

Wat eens een traumatische ervaring was, is in de roman omgewerkt tot een uiterst waardevolle gebeurtenis. Andreas Laan weet dat hij voortaan niet meer één onder velen zal zijn. Maar hij heeft ook geleerd dat hij zich op deze exclusiviteit niet moet beroemen. Aan het slot van het boek neemt hij zich voor dat de mensen niets aan hem zullen merken. Zijn uitzonderlijkheid zal zijn...gewoonheid worden. Het maanlicht boven het stadspark - de genadige hemel - doet hem de tijd vergeten en de angst verandert van een vijand in een vriend. Het gevoel van Hampton Court draagt hij voortaan als een adellijke onderscheiding in zijn binnenste. Zo verzoent Andreas Laan zich met het leven.

De beide romans van Menno ter Braak, *Hampton Court* en *Dr. Dumay verliest...* (1933), zijn door de toenmalige kritiek op enkele uitzonderingen na negatief ontvangen. Het werk zou niet aan de maatstaven voldoen die Ter Braak zelf aanlegde bij de beoordeling van andermans produkten. Het zou steriel zijn. De criticus Dirk Coster (1887-1956) constateerde in beide boeken ‘een totale onmacht om te leven, om tot enig mens in een warme en echte verhouding te staan. Zelfs de pogingen tot zinnelijkheid doen vissig kil aan [...]. Soms, temidden van dodelijke koude, verveling en vuil, slaat een straal-van-God door de ogen der hoeren. Dat ontbreekt Ter Braak’ (*De stem*, 1933).

Pas recentelijk beleven Ter Braaks romans een zekere herwaardering. Juist het feit dat hij de ‘totale onmacht’ als levensprobleem aan de orde stelde, wordt nu als het bij uitstek moderne element van zijn schrijven opgevat.

De vervreemding die Ter Braak beschreef, had ook betrekking op heel dagelijkse voorvallen en dingen. Een spoorwag met wissels, seinen en overwegen kan een vernuftige constructie zijn om twee tegemoetkomende treinen op elkaar te laten botsen. De spiegelruit in een bodega, waar doorheen men de mensen ziet voorbijlopen op straat, kan voor de toeschouwer gaan lijken op een aquarium waarin de vissen elkaar op leven en dood bevechten. Deze ontluisterende en filosoferende blik van de romanschrijver was in de jaren dertig in Nederland een noviteit. Daarbij kwam dat Ter Braak er weinig interesse in stelde van zijn romanfiguren geloofwaardige personages van vlees en bloed te maken. Het zijn types die bepaalde ideeën of drijfveren moeten uitbeelden. Ze worden daarbij niet gehinderd door al te veel psychologische of morele bagage. Hun gedragingen worden door de auteur zonder veel literair vertoon, soms bijna klinisch, geregistreerd. De lezer krijgt weinig kans zich met hen te identificeren en in het verhaal weg te zwijmelen. Ter Braak hield zijn stijl vrij van opsmuk. Ook wat de vertelling zelf betreft bleef hij bewust aan de oppervlakte. Wat er in Ter Braaks romans gebeurt, gaat het niveau van de verhalen uit de leesportefeuille soms maar nauwelijks te boven. Dit opzettelijk ingebrachte goedkope of lichte element contrasteert op fascinerende wijze met het zwaardere filosofische gehalte van de romans. Wie zich aan dit laatste niet wil storen, zou *Dr. Dumay verliest...* misschien zelfs als een amusementsroman kunnen lezen.

Aan het slot van de boeken blijkt er dan weinig te zijn veranderd. Er heeft misschien louter een soort rimpeling plaatsgehad in de dingen. De problemen hebben hooguit een ander perspectief gekregen. Opgelost zijn ze nog lang niet. In deze beide romans wordt koel en nuchter geobserveerd; de blik glijdt langs de buitenkant van mensen en objecten. Men kan dit beschouwen als kenmerken van de ‘nieuwe zakelijkheid’ en de fenomenologie (een tak van de filosofie die de dingen in hun verschijningsvorm bestudeerde), belangrijke geestelijke stromingen in de Europese cultuur van de vroege jaren dertig. Maar daarnaast is er

ook een voortdurende latente onrust, het wachten op een crisis, een catastrofe die kan optreden of (nog) kan uitblijven. Weinig is zeker. Het is zaak daarbij niet het hoofd te verliezen.

Sprong uit het isolement

IN DE TWEE laatste nummers van *De vrije bladen* van 1925 verscheen Ter Braaks eerste grote literaire studie, 'Over Adwaita', de dichter Johan Andreas Dèr Mouw (1863-1919). Hij had diens werk leren kennen dankzij zijn oom, de neerlandicus N.P. van Regteren Altena (1870-1955). Deze was indertijd zelf in Doetinchem leerling geweest van Dèr Mouw. Het essay van Ter Braak kent een bewonderende toon. Toen Dèr Mouw in zijn eerste periode nog helemaal een streng denker was in de voetsporen van de Duitse filosoof Hegel, had hij tot zijn ontzetting moeten merken dat hij in een tragisch isolement (een 'bewustzijnscellulair') was terechtgekomen. Met een 'sprong', aldus Ter Braak, wist hij zich echter van deze positie los te maken. Hij ging zich toeleggen op het dichten en vond bevrijding in de pantheïstische poëzie van zijn *Brahman*-sonnetten: alle verschijnselen zijn één in goddelijkheid. Dèr Mouw was hiermee als het ware opnieuw geboren. De 'tweede kindsheid' van zijn gedichten, die hij schreef onder het pseudoniem Adwaita, gold voor Ter Braak geheel als een zege. Zijn opstel eindigt met de woorden: 'Brahman' geeft den mensch, zoals hij overwint: triomf roepend in een verlaten vlakte tegen den genadigen hemel'. Bij Dèr Mouw vond Ter Braak het voorbeeld van een geslaagde oplossing voor een denk- en levenscrisis.

Voor hemzelf lag zo'n uitkomst in deze periode nog niet binnen bereik. Diezelfde wintermaanden van 1925 werkte hij aan een verhaal dat eerder onder de titel 'De gedachte' in *Propria cures* was geplaatst en dat hij nu in bewerking en onder de titel 'Martyrium' in *De vrije bladen* wilde publiceren. Van triomf is hier geen sprake. Er bestaan verscheidene versies van het verhaal, één gepubliceerde van mei 1924 en twee handschriften en een typescript van eind 1925. Dit laatste begint met een zin waarin heel het noodlotskarakter van het verhaal in vier woorden tot uitdrukking komt: 'Er is geen uitweg'. De auteur schildert ons een dorpgemeenschap die iedere halve eeuw een zonderling

‘uitstoot’. Dit zijn eenzamen die, zo heet het, ‘voor allen de zware last der gedachte op zich’ genomen hebben. De een trekt, zichzelf kastijdend, met de flagellanten rond door Europa, een ander belandt op de brandstapel en nog een ander, eeuwen later, sterft op de barricaden. Als laatste wordt een man genoemd die men de wijsgeer gedoopt heeft omdat hij almaar zwijgt. Op de vragen die hij zich vertwijfeld stelt vindt hij geen antwoord. ‘Hij was slechts een ambteloos burger’, besluit het verhaal, ‘die het eenzame kruis had opgenomen; daarom slikte hij vergif, bij een apotheker bemachtigd. De hemel brak. Een ster werd tot een lichtfontein. En hij verging’.

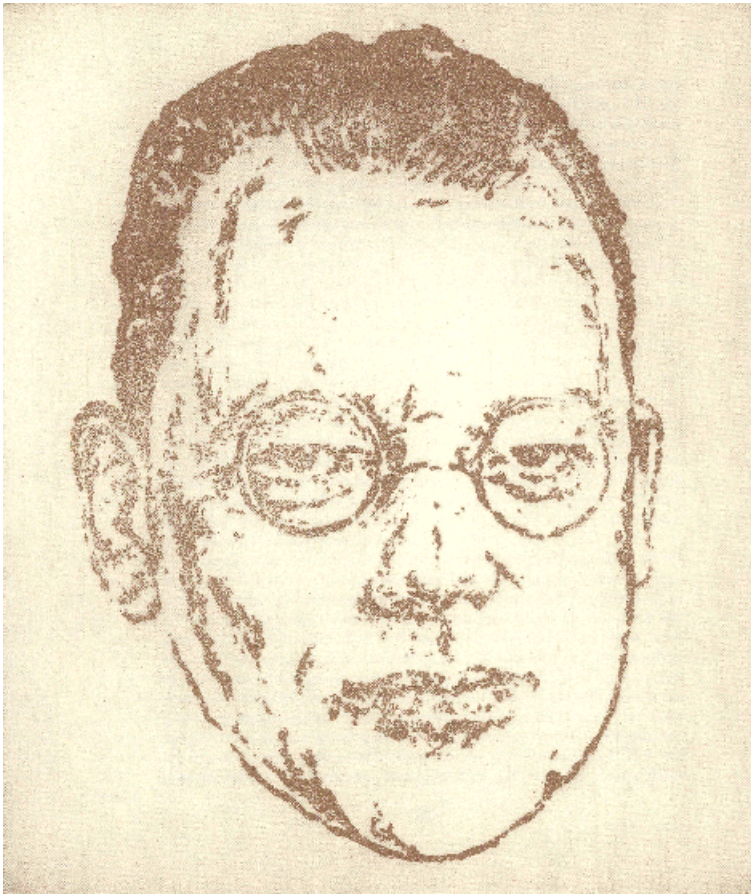
‘Martyrium’ werd niet in *De vrije bladen* geplaatst. Bekijken we het verhaal inhoudelijk, dan halen we drie punten naar voren: de eenzaamheid van de enkeling tegenover de gemeenschap, de geestelijke uitzichtloosheid, en de ontwikkeling naar de dood toe. De vertelling lijkt hiermee een literaire neerslag van een bewustzijns crisis die in Ter Braaks leven zelf in zijn Engelse reisdebâcle van augustus 1925 een uitdrukking had gevonden. Hoe autobiografisch het verhaal was, blijkt wel uit zijn notities voor *Politicus zonder partij* uit de nazomer van 1932. Onder het trefwoord ‘Dorp’ staat daar het volgende aangetekend: ‘In dit dorp is misschien *niemand*, die mij begrijpt, zelfs bij gebruik van eenvoudigste termen. De consequentie?’ Zeven jaar eerder had hij in ‘Martyrium’ al aangegeven wat die consequentie zou kunnen zijn. Het ligt voor de hand om voor de naam van het dorp Ter Braaks geboortedorp Eibergen in de Achterhoek in te vullen.

In de omgang met zijn dorpsgenoten moet voor de jonge Menno ter Braak een diepe communicatiestoornis voelbaar zijn geworden. We herkennen het beeld: het bevoorrechte dokterszontje dat zijn lichamelijke zwakte tegenover een ruwe dorpsjeugd compenseert in een pose van geestelijke en misschien ook wel sociale superioriteit. Ter Braak heeft kennelijk al vroeg ervaren wat het is als individu min of meer machteloos tegenover een groep, een gemeenschap te staan. Toen hij naar Tiel verhuisde, veranderde dit niet. In de eerste klassen van het gymnasium geldt nog helemaal het recht van de brutaliteit en de biceps. Het beste jongetje van de klas wordt geminacht en gemeden en hij ondergaat zijn lot in een steeds verdere cultivering van de verstandelijkheid. Tiel was daarom niet in alle opzichten een gelukkige tijd voor Ter Braak. Maar

dan draaien de rollen om: in de laatste klassen van de middelbare school eist het intellect voorgoed de scepter op en wie gisteren nog voor achterlijk doorging, wordt nu een genie in spe.

Zo drong zich een nieuwe uitzonderingspositie op, maar een waarin Ter Braak zich naar eigen zeggen lange tijd als een vis in het water gevoeld heeft. Op deze manier kwam hij met glans zijn studententijd te Amsterdam door, ondertussen echter, zoals hij later toegaf, een hoop 'chaos' met zich meeslepend. Hij vertelt ook dat hij in zijn dromen, maar ook in zijn herinneringen geplaagd werd door nogal gruwelijke dierlijke voorstellingen.

Cultuurpessimisme en romantiek

IN DE JAREN TWINTIG kenden vele intellectuelen een sterk gevoel van een onafwendbare, tragische neergang van de cultuur. ‘Wellicht roept ons morgen de ondergang’, begon H. Marsman in april 1923 zijn ‘Praeludium mortis’ in het tijdschrift *De gids*: ‘wanneer wij in den avond met een krampachtige, doch van dag tot dag krimpemde hoop de gebieden dezer beschaving verkennen, voltrekt zich in ons - doodelijk gericht tegen den opwaartschen trek onzer harten - de nederbeweging dezer stervende wereld en onze oogen worden oud en somber overschaduwd van den rondom ophanden ondergang’. En in een prozagedicht uit dezelfde tijd schreef hij de regels: ‘De aarde draait pijlsnel onder ons weg. Hoe lang nog en de rol der pianola is afgedraaid?’

De essayist Dirk Coster vroeg aan een aantal mensen in zijn blad *De stem* hun visie op deze crisis te geven: ‘Zelden was er zulk een stijgende, beklemmende bijna lugubere onzekerheid in de wereld, als het jaar onzer jaartelling 1926’. De titel van de enquête luidde: ‘Waarheen gaan wij’. Het antwoord van Menno ter Braak, gepubliceerd in mei 1927, was gelaten negatief. De ‘enige richting’ meende hij, is ‘de richting naar de diepte’, naar de verlossing van de mens in meditatie - inwendige bespiegeling. Iedere andere, werkelijke, menselijke activiteit is het versnellen van het verval. In een ander essay uit deze tijd met de veelzeggende titel ‘Ondergang’ had Ter Braak reeds aangegeven wat die ‘diepte’ precies inhoudt. ‘De diepte’ schreef hij, ‘is de eenzaamheid’.

In april 1925 was Menno ter Braak in contact gekomen met een vriendin van zijn moeder, Jo Planten-Koch. Deze vrouw, elf jaar ouder dan hij en een zuster van de schilder Pyke Koch (1901-1991), woonde als doktersvrouw in het vlakbij Eibergen gelegen Neede. Een spirituele vrouw, intelligent en ook warm, klein van stuk en met een onbetwistbare charme. Voor de eigenschappen die zij in zich verenigde - moeder, mogelijke minnares en ontwikkelde vrouw -, moet Ter Braak meteen

gevallen zijn. Zij was ongelukkig getrouwd, maar dat leek de zaak alleen maar gemakkelijker te maken. Legio keren is hij, vaak bij nacht en ontij en door regen en sneeuw, over de landweggetjes van Eibergen naar Neede gegaan om haar te bezoeken, liefst als haar man zijn visites aflegde. ‘Ik ben even naar Neede gefietst’, placht hij later in Den Haag nog tegen zijn vrouw te zeggen als hij op de krant was geweest, want naar het kantoor van *Het vaderland* was even ver als vroeger naar Neede.

Ruim drie jaren duurde de onzekerheid of hij haar - Jo Planten-Koch - voor zich kon winnen of niet; een periode waarin zij, zoals hij haar later bekende, ‘ongemerkt “mijn noodlot” was geworden’.

‘Ik weet nog heel goed’, schreef hij haar in een heel mooie verjaardagsbrief van mei 1934, ‘dat ik de vier maanden, die ik in Berlijn passeerde, voortdurend beleefde met de bijgedachte, dat ik alles aan jou zou kunnen vertellen (wat ik waarschijnlijk, zoals meestal, niet gedaan heb). Ook weet ik nog precies, dat je een witte blouse aan had, toen ik je voor het eerst weer sprak, na Berlijn. Zulke gevoelens komen, geloof ik, alleen maar voor bij romantici, die behoefte hebben aan iemand, die zij kennen en toch niet kennen’.

Een romanticus, was hij dat dan? In Berlijn had hij de danseres Anna Pavlova (1881-1931) haar beroemde ‘Stervende zwaan’ zien dansen (op muziek van Camille Saint-Saëns) en hij vond het werkelijk ‘betooverend’. ‘Deze nerveuse rillingen’, schreef hij in een artikel, ‘waarin het verzet, het steeds mattere verzet tegen den dood doortrilt, dit gebroken sterven van een hoop blanke, verwaaiende veeren, zij zijn bijna onstoffelijk licht en teeder; het is een laatste groote illusie van den romantischen dood, die in deze veramerikaniseerde tijden niet meer gestorven wordt...’ (*De groene Amsterdammer*, 19 februari 1927).

In zulke visioenen van ondergang in grootse stijl vond Ter Braak in de jaren twintig een tegenpositie tegen de vervelendheid, het vlakke positivisme en de economisering van zijn tijd. Amerika werd het symbool van alles wat hij afwees. In Berlijn had hij in januari 1927 het pas verschenen tweede Amerika-boek van zijn familielid J. Huizinga gelezen, *Amerika levend en denkend*, en hij nam zich voor een essay over hetzelfde onderwerp te schrijven, wat hij een klein jaar later ook deed. Huizinga was tot de studie van Amerika gekomen tijdens de eerste wereldoorlog, toen met de Russische revolutie en het

Amerikaanse ingrijpen in de oorlog, het moment niet ver meer leek dat Europa voor een van beide modellen zou moeten kiezen - het communistische of het kapitalistische. In zijn eerste boek over dit onderwerp, *Mensch en menigte in Amerika* (1918), had Huizinga op tal van punten de Amerikaanse geschiedenis onderzocht, tot hij stuitte op wat hij noemde ‘het fatale moment der moderne beschavingsontwikkeling’. Dat was het moment waarop het proces van mechanisatie in dienst van de mens, omsloeg in zijn volstrekte tegendeel: de mens in dienst van de mechanisatie. ‘Het is’, schreef Huizinga, ‘een vreeselijke wraak van den stof over den geest, die meende haar onderworpen te hebben’. Hij zei het niet met zoveel woorden, maar wat dreigde, ook voor Europa, was duidelijk: een monsterlijke cultuur met één grote afgod - efficiency en nog eens efficiency.

Ter Braak schreef over het ‘amerikanisme’ een essay zoals tegenwoordig onze felste columnisten het niet zouden doen. De titel van zijn stuk, dat in het maart-nummer van 1928 in *De vrije bladen* verscheen, zet helemaal de toon: ‘Waarom ik “Amerika” afwijs’. Het woord Amerika is daarin tussen aanhalingstekens gezet als zinnebeeld van iets waarvan de auteur niet precies wist wat het was, maar dat niet wilde weten ook. Want wie met pek omgaat raakt ermee besmet. En ziedaar: de knorrige nihilist Menno ter Braak werpt zich op als pleitbezorger van het oude en decadente Europa. In zijn stuk voert hij als vertegenwoordiger van deze wereld een krantenjongetje ten tonele, dat op het voorbalcon van een tramwagen aandachtig in een muziekpartituur zit te neuzen. In deze ‘aristocratie van het verdiept-zijn, van de afwezigheid’ te midden van het razende verkeer, groeit het bleke jongetje uit tot ‘een gestalte met iets prinselijks en ongenaakbaars’. ‘Toen hij het balcon verliet’, besluit de passage, ‘zag ik, dat hij een bochel had, de koningsmensch. Het papier, dat hij met zorg wegstopte, droeg aan de buitenzijde den titel “Serenade van Toselli”’. Een in muziek verzonken prins met een bochel, ziedaar hoe Ter Braak zijn geliefde wereld - Europa - uitbeeldde!

De wereld leek in al haar platheid en vervelendheid tot ondergang gedoemd. In het werk van de jong gestorven katholieke schrijver Gerard Bruning (1898-1926) herkende Ter Braak het heimwee naar de verlossing van ‘de gesloten eenzaamheid in een botte samenleving’. De

mens zou zich vrijwillig moeten onthouden deel te nemen aan het algehele verval. Alleen in abstinentie zou hij overeind kunnen blijven. Toch wist Ter Braak dat dit ijdele hoop was: de mens kan niet leven zonder te handelen, goed of verkeerd. Eenzaamheid is iets voor kluzenaars en asceten. Het beeld dat hij in deze jaren schetste van de geteisterde persoonlijkheid, vinden we poëtisch uitgedrukt in een gedicht uit de bundel *Afvaart* uit 1931 van Gerrit Achterberg (1905-1962):

‘alles in alles vloeit terneder
ik nog alleen blijf opgericht:
een in zichzelf versomberd teken’.

De titel van het gedicht behoeft ons nauwelijks nog te verbazen: ‘Eenzaamheid’.

Ter Braak heeft niettemin het uiterste geprobeerd aan dit alles een positieve betekenis te verbinden. Als het nu eenmaal het lot van de persoonlijkheid is om in haar zelfontplooiing ten onder te gaan, dan moet zij maar ten ondergaan. Wat het zwaarst te accepteren viel, wilde hij nu met alle fatalisme aanvaarden: dat de schepping haar bekroning vindt in de vernietiging.

De creatieve spanning tussen scheppen en vernietigen, tussen persoonlijkheid en gemeenschap, vormt het hoofdthema van Ter Braaks grote essays uit de tweede helft van de jaren twintig, die hij later bundelde in *Afscheid van domineesland* en *Man tegen man* (1931). Het zijn essays waarin de stemming heen en weer zwenkt tussen een bijna geïdealiseerde wanhoop en het verlangen naar een verlossing daarvan, terwijl die verlossing dan zelden of nooit komt. Dit zoeken naar een doorbraak, naar de ontwapening van de eigen scepsis, maakt een belangrijk deel van de betovering van deze boeken uit. De stijl ervan, omgezet in muziek, doet denken aan de zeven *Kammermusiken* die de Duitse componist Paul Hindemith (1895-1963) tussen 1922 en 1927 toonzette. Hindemith noemde het ‘motorische’ muziek. Zij heeft iets dwangmatigs. Men hoort talrijke repeterende motieven in één doorgaande beweging. De nadruk ligt op ritme en dynamiek en niet op de thematiek, die tamelijk stereotiep is. Het is moderne barokmuziek.

Blik in de afgrond en drijfveer tot schrijven

VRIJWEL ONMIDDELLIJK na zijn promotie in juli 1928 begon Ter Braak aan *Het carnaval der burgers*. De denkstructuur van dit boek vertoont grote overeenkomst met *Prometheus*, de verhandeling over het individualisme, geschreven door Carry van Bruggen (1881-1932). Ter Braak moet dit boek dat hij van Jo Planten-Koch leende, ergens in 1926 hebben gelezen, misschien wel toen hij die zomer lang te Eibergen verbleef en hij - de enige keer waarvan ik weet - zich een baard had laten groeien. *Prometheus*, gepubliceerd in 1919, kent één centrale gedachte. Ten eerste en ten laatste is er Eenheid. Iets anders bestaat eigenlijk niet - alle verschijnselen maken er deel van uit. Het eigenaardige van deze 'eenheid' is echter, dat zij er telkens toe neigt zich te materialiseren in ontelbare afzonderlijke deeltjes ('distincties'), om pas zo tot het besef te komen dat zij ook werkelijk een Eenheid is. Deze zelfsplitsing zou tot haar ondergang voeren, ware het niet dat zij zich steeds op tijd weet samen te trekken. Dit proces van uiteenvallen en weer samentrekken gaat eeuwig door. De 'eenheid' beschrijft voortdurend cirkels in zichzelf. Bekijkt men nu met Carry van Bruggen hoe de mensen dit eeuwig wentelen van leven naar dood moeten ondergaan, zonder ooit hun vervulling te vinden, dan is men geneigd te concluderen: cirkels van wanhoop.

Prometheus was voor Ter Braak een *eye-opener* omdat hij daarin ook de onlosmakelijke verbondenheid tussen collectiviteit ('eenheid') en individu ('distinctie') beter leerde begrijpen. Zijn bewondering voor de schrijfster van dit boek ging zo ver dat hij haar in januari 1928 persoonlijk opzocht in haar woonplaats Laren. De klank van haar naam is hoorbaar tot in de titel van zijn boek. Ter Braaks *Het carnaval der burgers* is een beschouwing over een tot in het oneindige doormalende tweeheid: tussen de burger die graag dichter zou willen zijn en de dichter die burger moet zijn. Dit is het eeuwige gevecht tussen verlangen naar vrijheid en noodzaak tot verbintenis, tot produktie, tot

verstarring. Ook in het *Carnaval* hoort men het almaar klinken van dezelfde canon; een kreeftegang die geen begin of einde kent. Het is een rondedans om een gouden kalf, dat van voren leven en van achteren dood heet. Maar schuift men dit alles opzij, dan betreedt men een oorspronkelijker wereld: die van het kind. Het *Carnaval* is in zekere zin een lofzang op het kind, dat nog niet de zelfgenoegzaamheid van de burger kent en wel nog de belofte en poëzie van de dichter in zich draagt.

Zoals het *Carnaval* (1931) de éloge is van het kind, zo geeft het *Demasqué der schoonheid* van een jaar later een verheerlijking van de fase der puberteit. De puberteit wordt in dit nog altijd lezenswaardige boekje in stelling gebracht als het symbool van de revolte tegen allerlei vastgelegde maatschappelijke codes, tegen de Schoonheid (met een hoofdletter) van de kunstenaar en de tevredenheid van de geslaagde burger. Zo betoont Menno ter Braak zich in deze boeken als een filosoof van de esprit der jeugd en hoe graag had Ter Braak, zeker hij, de jeugdigheid niet voor altijd willen vasthouden!

Door het gehele werk van Ter Braak heen vinden we echter opmerkingen over en toespelingen op een beslissend moment in iemands leven, waarin de mens in één klap vervreemdt van de dingen om hem heen, waarin hij om zo te zeggen uit het bezielde verband valt - in de eenzaamheid. Momenten waarop in de jeugdigheid een barst komt. Hier is die prachtige passage uit *Het carnaval der burgers*:

‘In den stikdonkeren nacht wordt een kind wakker. Alle dingen zijn aanwezig, alle gewone, doodgewone dingen: de vader snurkt, de klok slaat, de spijlen van het bed zijn koud. “Maar waarom is het niet doodgewoon? Waarom weet ik met dit alles geen raad? Waarom hang ik los tusschen al het bekende? Is doodgaan zoiets? Heeft alles wel een begin en een einde...?”’ In een brief uit juni 1930 duidt Ter Braak deze ervaring aan als een ‘duw van het leven’: ‘vroeg of laat, de schok, die je zoo kaal achterlaat in deze gewichtige wereld als een pasgeboren kind’. Een laatste voorbeeld uit *Démasqué der schoonheid*: ‘Wie eenmaal verloren heeft, en wie bovendien het talent heeft, om te kunnen verliezen, die zal nooit meer geheel aan de bekoring van het verlies ontkomen, die zal nooit meer geheel opgaan in de talloze maatschappelijke natuurlijkheden, die hem tusschen zijn achttiende en

tachtigste jaar worden geboden'. Volgens een aantekening van Ter Braak uit het laatste jaar van zijn leven moet deze 'blik in den afgrond' voor hem persoonlijk gezien worden als de reden 'van het altijd gebleven non-conformisme'.

Welke diepe blessure in Ter Braaks leven aan dit motief ten grondslag kan hebben gelegen, is een probleem waaraan wij in dit bestek voorbij moeten gaan. We vinden dit motief eveneens bij andere schrijvers, ook bij de allergrootsten. Ter vergelijking citeer ik een opmerking in een brief van de Franse schrijver Gustave Flaubert (1821-1880), die J.-P. Sartre in het voorwoord van zijn monumentale Flaubert-biografie uit 1971/72 aanhaalt. In vertaling:

'Uitsluitend door de kracht van mijn werk ben ik in staat mijn aangeboren melancholie tot zwijgen te brengen. Maar de oude aard ["le vieux fond" staat er in het Frans, wat ook betekent: "bodem"] komt steeds weer naar boven; de oude aard die niemand kent, de diepe wond die altijd verborgen blijft'.

Mysterieus! Er is een wond die altijd verborgen blijft, maar die toch steeds weer naar boven komt, en alleen het schrijven kan de pijn tot zwijgen brengen. Net als Flaubert - en Sartre - was Menno ter Braak iemand die leefde bij en voor het schrijven. Schrijven is communiceren, is overbruggen van eenzaamheid, een weg zoeken naar het leven. Maar het schrijven leidt ook weer daar vandaan, van het leven weg. Hoopten we niet door middel van woorden ons hart te kunnen uitstorten? De taal kan deze belofte niet waarmaken. Zij openbaart de mens dat hij met alle woorden die hij tot zijn beschikking heeft, niet bij zijn eigen of andermans hart uitkomt, maar juist in een gebied waar de dood heerst en de gedachte wordt uitgedoofd.

Tussen de nagelaten aantekeningen van Menno ter Braak komt een notitie voor, waarin hij het vermoeden uitspreekt, 'dat men eigenlijk dat boek, dat *werkelijk* tragisch zou zijn, niet kan schrijven, *nooit* kan schrijven'. De oude wond zal inderdaad voor altijd verborgen blijven en kan niet genezen. In het werk komt zij in vormen van smart naar boven; smart die met het schrijven niet geledigd kan worden, alleen gestild. Wie ooit probeert het essentiële uit te drukken, zal merken dat hij de gedachte tenslotte heeft vermoord. Tot de bodem komt men niet. Dit is de tragiek, maar ook de drijfveer van het schrijven.

Steeds leeft de mens onder de dreiging van een totale vermorzeling. ‘Tempels en kathedralen brokkelen af en verweren onherkenbaar’, schrijft Ter Braak in het *Carnaval*, ‘muziek wordt versleten, de Venus van Milo verliest haar armen [...]; alles keert [...] terug tot het gedicht, dat nooit werd geschreven’. De vroege geschriften van Menno ter Braak zijn in de literatuur over hem veelal geïnterpreteerd in de traditie van de Duitse filosoof G.W.F. Hegel (1770-1831): het denken in tegenstellingen die elkaar moeten opheffen in een hogere eenheid. Het lijkt echter zinvol ook een andere stroming hierbij te betrekken. Deze wordt wel aangeduid met de termen negatieve mystiek of eschatologie. Zij heeft een sterk cultuurpessimistische strekking. In de scheppingsmythen van denkers op de drempel van de moderne tijd als Isaac Loerjā (1534-1572) en Jacob Böhme (1575-1624), begint de schepping met een catastrofe. Dat is het moment waarop de absolute geest zich op aarde materialiseerde in tijd en ruimte, in objecten. Deze objecten konden de geest die hen moest vullen echter niet vasthouden en zijn gebarsten. De aarde ligt vol scherven. Teleurgesteld trok God zich van de wereld terug, en slechts in iedere catastrofe, elke nieuwe zondeval, herkennen we zijn gezicht weer.

Ook de woorden zijn aan deze negativiteit prijsgegeven. Böhme gebruikte de vergelijking van Babel om de verwarring van het menselijk spreken aan te duiden - men denkt daarbij onwillekeurig aan de term ‘babbelen’ (‘babelen’). De woorden drukken niets wezenlijks uit maar geven slechts aanduidingen over de dingen. Voor hem was het ideaal dat de mens ooit het oord van goddelijk spreken zou worden. In de opvatting van Ter Braak is dat een onmogelijkheid gebleven: iedere concretisering van bewegende geest in een woord, een vorm, een teken, is een nieuwe ondergang, een toevoeging aan bestaande smart. Het ideaal voor hem zou zijn een ‘zwijgen’ in ‘oneindige stilte’ - citaat uit zijn essay ‘Ondergang’ -, maar dit is slechts een theoretische mogelijkheid. De mens zal altijd blijven babbelen.

Fluitbrigade

SAMEN MET DE CINEAST Joris Ivens (1898-1989), de politiek tekenaar en filmcriticus L.J. (Leo) Jordaan (1885-1980) en de eerder genoemde Henrik Scholte en Constant van Wessem, richtte Ter Braak in 1927 de Nederlandsche Filmliga op. Dit verbond gaf tevens een blad uit, de *Filmliga*. Hierin kwam Ter Braak op voor de film als zelfstandige kunstuiting. In zijn studententijd was zijn geestdrift gewekt door expressionistische, experimentele en revolutionaire regisseurs (uit Duitsland, Frankrijk en de Sovjetunie), die op basis van de kunst van de montage - het bij elkaar voegen van verschillende beelden en geluiden - een geheel eigen uitdrukkingvorm aan de cinematografie hadden weten te geven. Meer en meer ging Ter Braak zich ergeren aan de Amerikaanse Hollywood-stijl, die voor hem neerkwam op een soort verfilmd toneelspel waarbij de toeschouwer kon wegdromen in een wereld van imponerende plaatjes. In de filmcriticus van *De groene Amsterdammer*, L.J. Jordaan, vond hij een medestander en hij stuurde hem in december 1924 een adhesiebrief: ‘Gaarne zou ik [...] eens persoonlijk kennis met U maken. Misschien is het mogelijk een fluitbrigade bij Paramount premières te fourneeren (ik kan voor een aantal vurige strijders zorgen). Of is het doeltreffender een anti-Amerikanisme-organisatie op te richten?’ De kennismaking kwam tot stand na afloop van een lezing van Jordaan, die daarop zijn indruk van Ter Braak in de volgende notitie vastlegde: ‘buitengewone gevoeligheid voor goede manieren - eerste impressie: een mager jongmensch met antieke “knijper” - wat stroef en bevangen - maar uiterst hoffelijk en vriendelijk’.

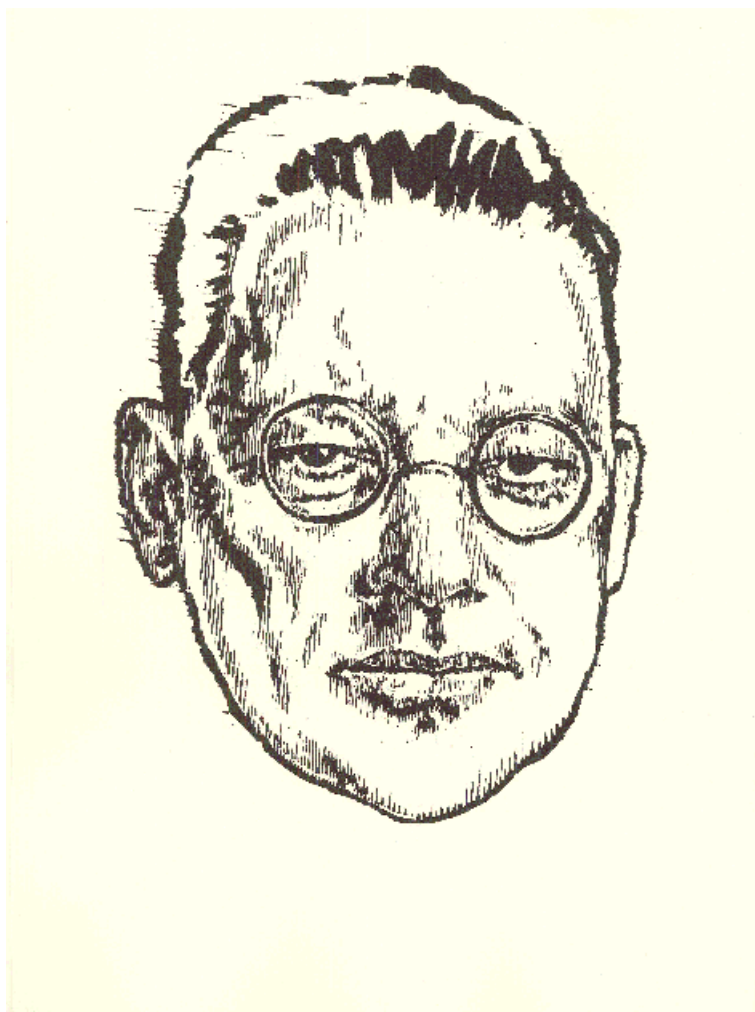
Vanaf de installatie van het voorlopig bestuur van de Filmliga in juni 1927 heeft Ter Braak als secretaris-penningmeester zijn krachten voor deze kunstlievende beweging gegeven. Niet alleen was hij betrokken bij de organisatie van talrijke vergaderingen en filmavonden, ook had hij in deze functie een enorme correspondentie te verwerken: met onderafdelingen door het gehele land, met filmimport-bedrijven, met vaak

argwanende plaatselijke en landelijke bestuurders (argwanend door het soms revolutionaire karakter van de films), met regisseurs van heinde en verre, teveel om op te noemen. Het is bijna een wonder dat hij in deze tijd de gelegenheid en de rust vond aan zijn - in het Duits geschreven! - proefschrift te werken, waarop hij in de zomer van 1928 promoveerde. Menno ter Braak publiceerde ook nog twee boekjes over de filmkunst: *Cinema militans* (1929) en *De absolute film* (1931), het laatste op een moment dat hij eigenlijk al vaarwel had gezegd tegen de filmaanbidders. De cultus van zwaarwichtigheid die om het nieuwe genre groeide, was hem van lieverlee gaan tegenstaan. Maar hij vond ook dat de Filmliga volgens haar eigen doelstellingen overbodig was geworden: de artistieke film had in het gehele land erkenning gekregen. In september 1931 stapte hij op als bestuurslid van de vereniging en ruim een half jaar later ook als redacteur van het gelijknamige blad. Wanneer hij voortaan nog eens een film ging bekijken, dan het liefst een leuke amusementsfilm, ook al was het een Amerikaanse.

De Ter Braak van de late jaren twintig wordt ons, heel aardig, geschilderd door een directe ooggetuige, de letterkundige C.J. Kelk (1901-1981) in diens *Ik keek alleen* (1968): ‘Ter Braak was een geducht werker, en toegewijd wetenschapsman, maar met een originele aanpak van alle problemen die hij te lijf ging. Hij werd zich steeds meer bewust van zijn noodwendigheid in het geestelijk klimaat van Europa aan de afgrond, dat hij beleven moest. Hij was een matigheidsadept, die één kop thee dronk tegen een ander zes bier in 'n café als Scheltema of American, waar wij eindeloos discussieerden. Men had hem wel graag eens uit de band zien springen, maar ik althans ben daar nooit getuige van geweest. Ondanks zijn somtijds laatdunkend glimlachje raakte hij zelden of nooit uit de plooi, hoewel hij graag z'n mond profaneerde en op deftig-Gelderse toon zijn ver doorgevoerde drastische voorstellingen de vrije teugel liet’.

Zelden of nooit raakte hij uit de plooi. Ook Dick Binnendijk verbaasde zich telkens weer daarover bij zijn vriend (en ook bij diens familie) en vond hiervoor een kostelijke definitie: dit was de ‘Saksische paralyse’ van de Ter Braaks! Het is overigens zeer goed mogelijk dat Menno ter Braak juist door deze ‘verlamming’ gehinderd - en dus behoed - werd om in de afgrond te vallen waarvan reeds eerder sprake

was. Bijna altijd behield hij een innerlijke bescherming om zich niet volledig te laten meeslepen door ingevingen van zijn verstand of zijn gemoed, die hem eventueel noodlottig zouden kunnen worden.

Een middeleeuwse keizer

NA HET VOLTOOIEN van zijn studie in december 1926, vertrok Menno ter Braak in januari 1927 meteen naar Berlijn met als doel bronnenstudie voor zijn proefschrift over de middeleeuwse Duitse keizer Otto III (980-1002), een mysterieus heerser die hem reeds langere tijd had beziggehouden. In Berlijn vond hij onderdak bij het vaderloze doktersgezin Geissel, waarvan het dochttertje Gerda sedert de oorlog verscheidene keren bij de familie Ter Braak in Eibergen had gelogeed om aan te sterken. Gerda Louise, in 1913 geboren en dus heel wat jonger dan hij, was dol op Menno. De foto's uit die tijd maken het duidelijk: met een glans van genoeg zit het knappe meisje op zijn knieën of hangt zij over zijn schouders. Jaren later, in 1931, toen Gerda achttien werd, zou Menno ter Braak vrij onverwachts zich voornemen met haar te trouwen, totdat hij weer even plotseling terugschrok en kort voor de vastgestelde huwelijksdag op 9 april 1931 aan de relatie een eind maakte. Dit was een van de dramatische momenten die in zijn leven steeds op eigenaardige wijze terugkeerden en tijdens welke zijn 'Saksische paralyse' in ernstige mate op de proef werd gesteld.

Feestrijk was de dag van 3 juli 1928, toen Ter Braak met lof promoveerde tot doctor in de Letteren en Wijsbegeerte bij de Amsterdamse hoogleraar in de geschiedenis, Hajo Brugmans (1868-1939). Het proefschrift over *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im frühen Mittelalter* is ongetwijfeld een van de belangrijkste prestaties van Ter Braak uit de jaren twintig. Deze Otto III heeft Ter Braak heel zijn studententijd geprikkeld en ook daarna nog: in zijn laatste levensjaren had hij plannen over deze figuur een biografische roman te schrijven zonder wetenschappelijke poespas. Wat sprak hem zo aan in deze keizer uit een periode van bijna duizend jaar geleden? In de bestaande literatuur werd Otto III afgeschilderd als een bleke en eenzame fantast in een positie die ver boven zijn krachten ging. Ter Braak probeerde deze mythe te ontzenuwen en uit zijn bevindingen kwam een andere, niet minder intrigerende figuur te

voorschijn. Enerzijds beschrijft hij Otto III als een zichzelf tuchtigende kluizenaar met een pessimistische opvatting van het aardse bestaan. Maar anderzijds laat hij zien hoe de keizer tot het uiterste vocht voor de verwezenlijking van het oude Augustinische ideaal van Gods rijk op aarde. Otto III probeerde zijn pessimisme in de praktijk te boven te komen. Zonder erg veel resultaat. Voordat Otto aan de onverzoenlijkheid van zijn eigen tegenstellingen - keizer en kluizenaar - te gronde kon gaan, plukte de dood hem op eenentwintigjarige leeftijd uit het leven. De bronnen van zijn tijd geven het beeld van een tere en slanke gestalte, jong en baardloos, met een lang ovaal gezicht, een eeuwige puber in een somber tijdsgewricht. In zijn hang naar het zuiden, naar Italië, kon Otto III voor de latere Duits-nationalistische geschiedschrijvers niets anders zijn dan een mislukkeling, een halve idioot. Ter Braak liet daarentegen zien dat zoiets als nationalisme voor Otto III en zijn tijd in feite nog helemaal niet bestond. Voor Otto gold alleen het visioen van Gods rijk op aarde. In deze van een hoger doel bezeten, eenzame keizer vond Menno ter Braak het idool van zijn studentenjaren.

Na afloop van de promotie werd in het American Hotel te Amsterdam een groot diner gehouden. Op de (in verscheidene publicaties reeds afgedrukte) foto die bij deze gelegenheid genomen is, zien we negentien mannen geportretteerd. Uitsluitend mannen: vrouwen mochten niet aanwezig zijn. Wat eveneens opvalt is de afwezigheid van Menno's vader, H.E.G. ter Braak. Bij familiefeesten en officiële gelegenheden liet deze altijd verstek gaan. Hij voelde zich slecht op zijn gemak in grote gezelschappen en vroeg zijn echtgenote dan de honneurs waar te nemen. Op de dag van de promotie van hun oudste zoon bleven zij beiden te Eibergen. Wel aanwezig als vertegenwoordigers van de familie waren, natuurlijk, oom Jan en oom Nico van Regteren Altena uit Tiel, dominee Menno Huizinga (1876-1959) en ingenieur Willem Huizinga (1881-1955), beide laatste ooms van moederskant. De ook geïnviteerde schrijver Albert Helman (*1903) herinnert zich dat na afloop van het diner ettelijke delen van het bestek in zijn zakken belandden, aangezien de op de vorken en lepels ingegrifte initialen (A.H.) overeenkwamen met die van zijn eigen naam. In zijn tafelspeech verklaarde professor Brugmans hoezeer hij in twijfel was over Ter Braaks beroepskeuze: 'wat zou hij nu worden, directeur van een bioscoop (de Filmliga waarvoor hij zich zo had ingespannen),

romanschrijver (“omringd door een Pleiade van Jongeren”) of een heuse historicus, waartoe hij blijkens zijn proefschrift *keizer Otto III* de kwaliteiten ruimschoots bezat’ (C.J. Kelk, *Ik keek alleen*).

Het een noch het ander zou het geval zijn. Met het geven van lezingen over film, literatuur en wat dies meer zij, zoals hij gedaan had en ook bij voortduring zou blijven doen, kon Ter Braak nauwelijks in zijn levensonderhoud voorzien. Het kwam er nu op aan te solliciteren naar een leraarsbaan. Met ingang van september 1928 kreeg hij voor de periode van nog geen half jaar een tijdelijke aanstelling als leraar Nederlands en geschiedenis aan de 4de HBS met vijfjarige cursus te Amsterdam, een school die was gehuisvest in een noodgebouw op de plek ongeveer waar thans het Okura Hotel staat (hoek Tweede van der Helststraat en Jozef Israëlskade).

Net zo min als Ter Braak een werkelijk toegewijd wetenschapsman was - dit had C.J. Kelk niet echt goed gezien en Ter Braak heeft zich ook nooit een wetenschapsman gevoeld -, zo weinig was hij ook een leraar uit roeping. Toen hij in Amsterdam zijn aanstelling kreeg, schreef hij aan Gerda in Berlijn met een grapje dat hij nu zou moeten gaan ‘onzin prediken’ als een dominee. Toch heeft hij in zijn leraarscarrière op tal van pupillen veel indruk gemaakt. Twee meisjes betreurden zijn vertrek van de HBS zozeer, dat zij hem als aandenken een mooi boek ten geschenke gaven. Ter Braak zal niet geweten hebben dat zij het exemplaar eerst om de beurt enkele nachten onder hun hoofdkussen hadden bewaard! Voor sommigen had Menno ter Braak kennelijk helemaal niet de uitstraling van een koele intellectueel. In zijn lessen Nederlands probeerde hij de scholieren liefde voor de literatuur bij te brengen. De dichter-dominees uit de negentiende eeuw sloeg hij graag over om uitvoerig de *Mei* van de ‘tachtiger’ Herman Gorter (1864-1927) te kunnen behandelen. Tot zijn leerlingen te Amsterdam behoorden de latere schrijver Jan de Hartog, de toneelspeelster Ellen de Thouars en de hoogleraar inwendige geneeskunde Andries Querido.

Ter Braaks privéleven was in deze tijd vol spanningen. Pas aanvang 1929 zal hij tot de conclusie zijn gekomen dat het met Jo Planten-Koch niets kon worden. Wel droeg hij nog *Het carnaval der burgers* aan haar op, als symbool van een waarschijnlijk nooit gedoofde liefde. In de obsessieve en zelfs agressieve toon die dit boek over vele bladzijden heen begeleidt, moet hij veel verbittering en verdriet over haar mislukte huwelijk en hun niet geslaagde relatie hebben gelegd. Korte tijd later verliet Jo Planten-Koch

toch haar man; zij hertrouwde niet meer. Zij had nog een gelukkig en lang leven en stierf in 1986 op zeer hoge leeftijd.

Van eind maart 1929 tot aan het eind van de cursus, kreeg Menno ter Braak een baan als leraar geschiedenis aan de Rijks HBS te Zaltbommel. Deze maanden woonde hij nog één keer bij oom Jan en tante Lize in Tiel en reisde naar Bommel met het openbaar vervoer; het laatste stukje, over de Waal, was er een pontje dat hem tot vlak aan het schoolgebouw bij de haven bracht.

In het huis te Tiel van dominee E.J. van der Brugh (1877-1958), van wie hij vele jaren eerder privé-catechisatie had gekregen en die hem met de filosofie van Hegel had vertrouwd gemaakt, ontmoette hij heel onverwachts een achttien jaar oud meisje dat, afkomstig uit Zeist, hier het gymnasium kwam afmaken. Na enkele weken van intensief contact waren ze reeds verloofd. Het duurde nog geen jaar of hij kreeg een nieuwe en heel grote ontgoocheling te incasseren toen ook deze jonge vrouw niet voor hem bleek te kunnen kiezen. ‘Een jaar en alles weer voorbij, maar één keer ben ik toch zonder enige reserve gelukkig geweest’, schreef hij haar hierna. Ook nu zocht hij positief te blijven. Hij wist dat hij het met zijn hersens wel zou redden.

Tijdens zijn studie jaren, in 1925, was reeds een einde gekomen aan zijn relatie met een medestudente in de geschiedenis, dochter uit een aanzienlijke Amsterdamse koopmansfamilie, maar wederom van streng katholieke huize. Ook dat had niet gekund. Vijf jaar later stond hij nu weer met lege handen, terwijl zijn vrienden Marsman, Binnendijk en Scholte inmiddels wel al getrouwd waren. Met heel zijn hang naar het huwelijk vreesde Ter Braak dat hij nooit een geschikte vrouw zou vinden. In 1931, precies een jaar na de verbroken verloving, volgde toen het drama met Gerda uit Berlijn. En weer moest zijn nuchterheid, zijn koelheid op een moment van ontzetting, hem te hulp komen.

Toch vreesde Ter Braak ook het huwelijk. Hij was bang vast te roesten en zijn diepe impuls tot schrijven aan banden te leggen: ‘schrijven schijnt toch een soort afscheiding van menselijke onvoldaanheid te zijn en door de voldaanheid te worden gesteriliseerd’ (brief uit mei 1930). Met dit conflict tussen behoefte aan vrijheid en verlangen naar vastheid zou hij nog enige tijd moeten leven, totdat hij de persoon vond die hem voor beide de mogelijkheid gaf.

Drang naar gewoonheid

DE SCHOKKEN IN ZIJN PRIVÉLEVEN zijn misschien mede de oorzaak ervan dat Ter Braak de wens is gaan koesteren ‘gewoon’ te worden. De uitzonderingspositie brak hem op; zij leek hem tot ongelukkigzijn te veroordelen. ‘Gewoon’ is een sleutelbegrip bij Ter Braak aan het begin van de jaren dertig. Zijn verlangen naar gewoonheid heeft hem in deze tijd naar eigen zeggen zelfs als ‘zwarte magie’ beziggehouden. En zoals dat gaat met magie: zij plaatst ons voor raadsels. Natuurlijk, intellectuelen gaan wel vaker gebukt onder het gevoel een outsider te zijn en buiten het leven te staan. Het is een soort intellectuele zelfhaat. We kennen het van de - door Ter Braak bewonderde - Duitse schrijver Thomas Mann, dat grote verlangen naar ‘de gelukzaligheid van het gewone’ (‘Wonnen der Gewöhnlichkeit’) zoals het in de novelle *Tonio Kröger* uit 1903 heet. Maar bij Menno ter Braak gebeurt er iets opmerkelijks. Niet dat hij ooit daadwerkelijk ‘gewoon’ zou zijn geworden. Toch verandert er vanaf 1930 iets in hem. Zijn manier van denken wordt anders: helderder lijkt wel, minder dramatisch, misschien inderdaad wel gewoner. Ook zijn manier van schrijven, zijn houding en gedrag wijzigen zich - en wel zo sterk dat het niet gemakkelijk is de vroege Ter Braak aan de latere te verbinden. In welke diepten hij toen de sfinx gestort heeft die hem eens *Het carnaval der burgers* influisterde, dat blijft het laatste raadsel van dezelfde sfinx.

Zijn werk sedert deze tijd wordt niet langer beheerst door het symbool van de dalende lijn (denk aan de woorden van Achterberg: ‘alles vloeit terneder’). De toon wordt optimistischer, zelfverzekerder. Deze verandering zal zeker onder invloed hebben gestaan van zijn nieuwe vriendschap met Charles Edgar (Eddy) du Perron (1899-1940), een vitalistisch denkend en handelend schrijver met wie hij eind 1930 in contact kwam. Bovendien had Ter Braak met ingang van september 1929 een solide maatschappelijke positie gekregen, toen hij benoemd

werd als leraar aan Het Rotterdamsch Lyceum. De inleiding die Ter Braak in 1931 schreef bij het door hem met Du Perron en de Vlaamse schrijver Maurice Roelants (1895-1966) opgerichte tijdschrift *Forum*, bruist van zelfvertrouwen en uitdagendheid. De ‘persoonlijkheid’ was het eerste en laatste criterium waarop een kunstenaar beoordeeld moest worden. Zonodig diende deze beoordeling tot stand te komen in een ‘polemie’k’. (‘Wij zullen polemisch zijn, wanneer polemie’k zich als wenschelijk aan ons voordoet’.) Terzelfder tijd gaat Ter Braak het begrip ‘vent’ gebruiken: is iemand een ‘vent’ of niet? Als dat niet het geval is, dan is hij oninteressant en valt hij weg. Deze krachtige wind heeft de bleekneuzige Nederlandse letteren van die tijd ongetwijfeld goed gedaan. Maar bij het forse accent dat hier op de persoonlijkheid en het vent-zijn gelegd wordt, krijgt men toch ook de indruk dat dit wapengekletter er mede toe moest dienen om eigen onzekerheden te overstemmen. Het heeft iets weg van een mannelijkheidsritueel. Kennelijk zijn er in Ter Braaks leven dingen voorgevallen - gedacht kan worden aan de mislukte ontgroening - die het hem nodig maakten te bewijzen dat hij wel degelijk een ‘vent’ was.

Het Rotterdamsch Lyceum was in 1920 opgericht door een vereniging van welgestelde ouders en sedert 1929 gevestigd in een nieuw gebouw aan de Pieter de Hoochstraat in de Maasstad, waar de school nu nog steeds staat. Vanaf het begin tot 1955 werd de school geleid door rector Wilhelm Georg Schrijver (1888-1977), een man die zijn gezag liet gelden onder het motto ‘l'école, c'est moi’. Toen hem jaren later gevraagd werd naar zijn herinneringen aan Menno ter Braak, stelde hij een nogal strenge ‘beoordeling’ op over de voormalige leraar Nederlands en geschiedenis. Lezen we een stuk mee:

‘Hij had zijn hoofd altijd zo vol problemen op het gebied, waarop hij zich naam heeft gemaakt, dat hij nooit tot ernstige en rustige bezinning op zijn taak als leraar kwam. Anderzijds beïnvloedde hij vaak sterk de mentaliteit en instelling in het leven van de oudere leerlingen der Gymnasiumafdeling, met het soms minder prettige resultaat dat hij, gedreven door zijn kritische, analytische karakter ondergroef, wat voor de leerlingen “vast” was, en dat niet verving door iets positiefs. Van de beste leerlingen kwamen sommigen tot een pessimisme of nihilisme, dat hun een aantal moeilijke jaren bezorgde. [...] In de eerste jaren van zijn

Rotterdamse tijd interesseerde ter Braak zich voor de “avant garde” films. In binnen- en buitenland besprak en vertoonde hij geregeld dergelijke films, o.a. “Jeanne d'Arc”. Helemaal ernstig nam hij dit werk m.i. niet, want deze activiteit noemde hij “de conjunctuur uitbuiten”.

Opmerkelijk is dat een zoon van deze rector zelf leerling is geweest van Ter Braak en een veel positiever indruk aan hem heeft overgehouden. ‘Hij was een goed leraar. Hij probeerde je de samenhang der dingen te laten zien en beperkte zich niet tot de “Vaderlandsche Geschiedenis”. Toen wij als 15 à 16 jarigen overwogen een debatingclub op te richten, was hij tot iedere steun en raadgeving bereid en hij behandelde ons als volwassenen. Hij heeft kort na de oprichting nog een inleiding gehouden. Ik kan mij het onderwerp niet herinneren, maar ik weet wel dat wij zeer onder de indruk waren’.

Voor de belangstellende en talentvolle leerlingen moet Ter Braak een persoon zijn geweest met grote uitstraling. Wat de anderen betreft zal hij misschien over hun hoofden hebben heengepraat. Hij streefde ernaar zijn pupillen op basis van gelijkwaardigheid te bejegenen, kennelijk in de veronderstelling dat beide partijen in gelijke mate doordrongen waren van de (on)zin van het gebrachte. Dat dit een ‘nihilistisch’ effect kon hebben, zal rector Schrijver waarschijnlijk in het bijzonder hebben ontleend aan het volgende voorval. De hervormde Rotterdamse predikant F.J. Krop (1875-1945) was tot het oordeel gekomen dat zijn zoons Marcel en Erik (resp. achttien en vijftien jaar oud), beiden leerlingen aan Het Rotterdamsch Lyceum, onder ‘verderfelijke invloed’ van de heer Ter Braak stonden. Deze zou aan zijn jongste zoon werken van Multatuli hebben geleend en in de klas het bizarre toneelstuk *Ubu roi* van de Fransman Alfred Jarry (1873-1907) hebben behandeld, waarin een aantal minder kuise woorden voorkomt. Ook persoonlijke uitlatingen van Ter Braak voor de klas zouden niet door de beugel kunnen. Krop ging er vervolgens toe over Ter Braaks *Afscheid van domineesland* te bestuderen en kwam tot de conclusie van ‘negativisme’ en ‘bijtend sarcasme’. Deze beschuldigingen konden Ter Braak echter niet intimideren en hij hield voet bij stuk: ‘Het spijt mij oprecht, dat U geen mondeling onderhoud met mij wenscht. Ik zou zeer gaarne kennis maken met iemand, die zoo in alle opzichten mijn antipode is en mij zelfs zoozeer au sérieux neemt, dat hij een spionnagedienst onderhoudt,

om mijn gedragingen te observeeren, en buitendien mijn boeken leest. [...] Om thans reeds overduidelijk te zijn: ik zou U ongelooflijk graag in Uw gezicht zeggen, wat ik van U denk. Onder een kopje thee. Wij kunnen gemoedelijk blijven, maar de duidelijkheid zal mijnerzijds niets te wenschen overlaten! Voor spionage en aanverwante takken van bedrijf heb ik, wegens drukke ambtsbezigheden, geen tijd. Hoogachtend, Menno ter Braak' (aan F.J. Krop, 7 november 1931). Krop schakelde in deze affaire zelfs de schoolleiding in, maar besloot tenslotte zijn zoons van Het Rotterdamsch Lyceum te halen en naar een andere school te sturen.

Uit de windstilte

HET LERAARSHIP werd Ter Braak steeds meer tot last en kwelling. Het besef een andere baan te moeten zoeken waarin hij meer vrijheid en meer tijd voor nadenken en schrijven had, lijkt bij hem vooral dringend te zijn geworden na de machtsovername van de NSDAP in Duitsland, eind januari 1933. ‘Dit is onvoorstelbaar, de nacht zal over Europa vallen’, moet hij toen tegen een leerling hebben gezegd. Wat dit bewind voor de wereld in petto had, kon hij enigszins vermoeden na wat hij had waargenomen tijdens zijn verblijf te Berlijn in 1927. ‘Gisteren was het andere element, de Haken-Kreuzler, hier weer in actie; op het Rembrandtplein, bij wijze van spreken, beestachtige mishandelingen’, schreef hij in maart van dat jaar aan Jo Planten-Koch. De politieke ontwikkelingen konden een heel direct effect op zijn stemming en geestelijk evenwicht hebben. Het gevoel van bedreiging dat Ter Braak van deze kant onderging, kan men nauwelijks zwaar genoeg inschatten. Het heeft hem tot aan zijn dood vergezeld.

Zijn vriend E. du Perron probeerde hem regelmatig op te wekken eindelijk uit de ‘windstilte’, uit het ‘maatschappelijk gareel’ van een vaste positie te treden. Midden in de storm, bij wijze van spreken, zou hij zich sterker gaan voelen. De brieven hierover behoren tot de meest interessante van hun vier boekdelen tellende, in de jaren zestig uitgegeven briefwisseling. Du Perron was een telg uit een vermogend, oorspronkelijk Frans patricisch geslacht in Nederlands-Indië. Zijn intrede in het literaire leven van Frankrijk, België en Nederland - hij streed bij voorkeur op verschillende fronten tegelijk - had hij in de jaren twintig gemaakt als een bohémien die gaarne aanstoot verwekte en met zijn verwendheid wat epaterend te koop liep. Man van de wereld, uiterst zelfbewust maar ook ontvlambaar door het minste geringste, vond hij in de veel flegmatiekere Eibergse dokterszoon Menno ter Braak een bijzonder geschikte partner in zijn strijd tegen burgerlijke middelmatigheid en artistieke gezapigheid. Precies hetzelfde criterium van de

‘vent’ en de ‘persoonlijkheid’ kon Du Perron echter ook aanvoeren als Ter Braak weer eens klaagde over zijn leraarschap, zoals deze keer: ‘Ik ben nog altijd zonder energie, geneigd om niets te doen dan grübeln over mijn baantje. [...] En er komt dit bij, dat ik, *als* ik ooit wil “veranderen”, nu beslissen moet’ (6 april 1933).

Het financieel fiasco van zijn familie en de daarmee verband houdende zelfmoord van zijn vader drukten echter ook Du Perron met zijn neus op de feiten. In 1933 was zijn renteniersleventje voorgoed passé. Ook voor hem zou de vraag nu steeds zijn: hoeveel (maatschappelijk) compromis kan je sluiten zonder je gezicht te verliezen tegenover jezelf en je vrienden? Dit was de eerdans die Ter Braak en Du Perron tot aan het eind moesten uitvoeren. Vooral Du Perron wilde graag als het kwaad geweten van de ander fungeren en legde hem het vuur na aan de schenen. Ter Braak moest weg uit Rotterdam, weg uit Nederland. Zelfs de Franse schrijver André Malraux had het gezegd: van Holland gaat te weinig inspiratie uit om er als denker ‘in de marge’ te kunnen leven. Het kan zijn dat Ter Braak, door vast te houden aan bestaande zekerheden, is voorbijgegaan aan de mogelijkheid om door een aantal beperkingen van zijn eigen persoon en milieu heen te breken. Dat hij is voorbijgaan aan een grootheid die voor hem was weggelegd. Du Perron maande hem wel, maar hij wilde niet, of hij kon niet. Het compromis kan een belemmering zijn, maar ook een bescherming.

Tussen chaos en orde

INTUSSEN HAD TER BRAAK een voor hem als mens wel heel gelukkige stap gedaan: hij was op 2 augustus 1933 in het huwelijk getreden met de ruim drie jaar jongere Antje Faber. Deze Friezin was de dochter van de ‘rode’ dominee Jan Lambertus Faber (1875-1958), predikant van de Nederlandse hervormde gemeente te Zutphen en van 1931 tot 1940 lid van de Tweede Kamer voor de SDAP. Het contact met haar was tot stand gekomen toen Ter Braak begin november 1931 op uitnodiging van haar vader een filmlezing kwam geven in het stadje aan de IJssel. In het moederloze gezin - dominee Faber was twee maal weduwnaar - had Ant de verzorging van het huishouden op zich genomen en bekommerde zij zich om haar jongere halfzusje. Er volgde een periode waarin zij en Menno ter Braak wel zo'n tweehonderd brieven wisselden, maar het duurde nog ruim anderhalf jaar voor hij haar, die zich nogal zelfstandig opstelde, over de streep had getrokken. Meteen na de ‘gelegenheidsplechtigheid’ op het stadhuis te Zutphen vertrok het paar op huwelijksreis naar Sils-Maria in het Zwitserse Engadin, het idyllische bergplaatsje waar de filosoof Friedrich Nietzsche (1844-1900) in de jaren tachtig van de vorige eeuw verscheidene keren de zomer had doorgebracht. Deze bestemming was niet toevallig: Menno ter Braak was een groot bewonderaar van de Duitse wijsgeer en heeft diens ideeëngoed ook op originele wijze in zijn eigen denken verwerkt.

Met het vooruitzicht van zijn huwelijk schreef Ter Braak op 17 juli 1933 aan Du Perron dat deze zich maar niets moest voorstellen van een verhuizing van hem naar het buitenland (tenzij Hitler hem ooit tot emigratie zou dwingen): ‘er zal wel nooit gelegenheid zijn te bewijzen, of je gelijk hebt, omdat ik nu eenmaal economisch aan dit land vastzit. Ik zelf geloof eerder, dat de eenige impuls, die mij verder kan drijven, een opheffing van de tegenwoordige, democratische staatsorde zou kunnen zijn, waardoor ik partij zou *moeten* kiezen (en ik zou partij kiezen

tegen *iedere* dictatuur)'. Van de noodzaak als individu een (politiek) standpunt te moeten bepalen, zonder zich daarbij vast te leggen op een partijprogramma, gaf Ter Braak zich vervolgens rekenschap in een boek dat misschien wel zijn bekendste is gebleven: het autobiografische *Politicus zonder partij* (1934).

Hij was aan het boek begonnen in de nazomer van 1932. De politieke moeilijkheden en spanningen namen in deze jaren hand over hand toe. De inmiddels dertig jaar oude Ter Braak, die in zijn studententijd nog had kunnen schrijven: 'Ik stel voorop, dat ik mij van politieke beoordeeling onthoud, onbevoegd als ik in dezen ben' (*Propria cures*, 23 februari 1924), wist nu dat hij zijn stem over dit onderwerp wel moest laten horen. Hij zag in dat hij zich niet langer van politieke beoordelingen kon onthouden, al was het alleen maar omdat hij anders spoedig misschien geen enkel oordeel meer zou kunnen vellen.

Wie echter politieke uitspraken wil doen, wordt geacht zich te legitimeren. Hij moet een partij achter zich hebben, hij moet staan voor een zaak, een algemene zaak. Hij moet daarnaast een herkenbare identiteit hebben waarop we hem kunnen aanspreken. Ter Braak bezat dit alles niet of nauwelijks en wilde dat ook niet. Toch probeerde hij zich met zijn *Politicus zonder partij* te legitimeren tot het doen van algemene, politieke uitspraken. Deze zouden in het vervolg ook uit zijn mond en pen komen.

Het lijkt opmerkelijk dat Menno ter Braak reeds op zijn dertigste de noodzaak voelde in een autobiografisch geschrift rekenschap af te leggen van zichzelf. Waarom al zo vroeg? Vond hij het noodzakelijk zich tegenover zichzelf en de wereld te verantwoorden? Ter vergelijking: Nietzsche was vierenveertig toen hij met zijn *Ecce homo* de 'noodzakelijke' behoefte voelde de mensheid te zeggen 'wie ik ben' en de historicus Johan Huizinga - Ter Braaks achterneef - was ruim zeventig toen hij *Mijn weg tot de historie* (1943) schreef. Huizinga was verstandig: hij beperkte zich tot het schetsen van een reeks herinneringen.

'Zeggen wie ik ben' is bijna onuitsprekelijk moeilijk. De meeste autobiografische schrijvers omzeilen dit probleem graag door te zeggen *hoe* ze zijn en niet *wie* ze zijn. Ter Braak probeert dit anders op te lossen. Hij begint ermee de filosoof Max Stirner (1806-1856) te citeren:

‘Ich hab' mein' Sach auf Nichts gestellt’ (‘Ik heb mijn zaak op niets gesteld’, ofte wel: ik heb geen vast levensbeginsel), woorden die eigenlijk uit Goethes *Gesellige Lieder* afkomstig zijn, namelijk uit het gedicht ‘Vanitas! Vanitatum vanitas!’ (1806). De persoon uit dit gedicht heeft gestreefd naar geld, roem en eer, heeft vrouwen begeerd en macht, maar dat heeft hem alleen maar misère opgeleverd. Nu versmaadt hij alles, ja behalve een slok wijn en het gezelschap van een kameraad, en houdt zich verder bij het niets. Hem is aan niets wat gelegen.

Dit ‘niets’ is een intrigerende positie. Allereerst is het een punt van volstreekte authenticiteit, van vrijheid: de mens is klaar voor alles wat er komt. Werd dat niet bedoeld toen de apostelen van Jezus meekregen dat ze zich ‘met niets moesten inlaten’? Voor de denker die weet dat hij buiten de bestaande ‘partijen’ valt, is het ‘niets’ een vrijhaven. Het is de ruimte van het ‘zweven’ - zoals het in de *Politicus* heet - ‘tussen bestendige chaos en bestendige orde’. In het niets moet het denken steeds weer opgebouwd of afgebroken worden tegenover een dreigende orde. De politicus zonder partij kan allerlei posities van uiterst links tot rechts innemen zonder zichzelf geweld aan te doen. Hun waarde bepaalt hij al naar gelang de omstandigheden hem influisteren. Hij is in staat te switchen van de ene positie naar een andere, zonder dat de nieuwe positie voor hem ooit tot een absolute of verplichtende wordt. Zou men deze veelledigheid grafisch voorstellen dan ontstaat er het beeld van een diagram van verspringende velden.

Dit kan onmogelijk een grondplan zijn voor een humanistische mens. De schrijver van *Politicus zonder partij* voelde weinig voor de uitgangspunten van het humanisme van destijds. De mens als grondslag of doel van alle streven? Ter Braak haalt zijn schouders op. Wat is dat, een ‘mens’? Iemands snor of zegelring kan meer over een persoon vertellen dan duizenden mooie woorden over zijn ‘innerlijk’. Spreekt men Ter Braak aan over het ideaal van ‘eenheid in verscheidenheid’, dan draait hij alweer weg in de chaos. Hij blijft een ongrijpbaar wezen en tot op zekere hoogte ook onbegrijpelijk. Zo iemand is de ‘paradox van iemand en niemand’ - woorden uit Ter Braaks *Van oude en nieuwe christenen*. In ditzelfde in 1937 verschenen boek, helemaal aan het slot komen we het dichtst bij wat we als een omschrijving van een ‘politicus zonder partij’ mogen beschouwen: iemand die handelt naar de eisen van het

ogenblik; die het onrecht bestrijdt op deze plaats en dit moment, maar zonder zich daarbij vast te leggen op een onaantastbaar beginsel. Morgen denkt hij misschien weer anders.

De politicus zonder partij had zichzelf daarmee gelegitimeerd. Hij had ook duidelijk gemaakt *wie* hij was - al behield hij daarin met opzet iets heel raadselachtigs. ‘Ik geef mij niet’, liet hij de lezer weten, ‘ik heb niet de minste reden mij te geven in de chaotische, tegenstrijdige veelheid, die ik “ben”’. Ter Braak had ook wat te vertellen, opinies te verkondigen. Nu bleef alleen het probleem welke lezers hem in deze veelheid zouden weten te vinden.

Pen, papier en boogie woogie

IN HET JAAR van verschijnen werden er van *Politicus zonder partij* nog geen vierhonderd exemplaren verkocht en twee jaar later, in 1936, gingen er nog slechts twee stuks van het boek over de toonbank. Ter Braak heeft het gebrek aan weerklank altijd als zeer ontmoedigend ervaren. Als verkopend auteur is Ter Braak nimmer een succes geweest, in weerwil van zijn grote reputatie. Ook het mede door hem uitgegeven tijdschrift *Forum* ging voortdurend gebukt onder een tekort aan lezers, zozeer zelfs dat het blad eind 1935 moest worden opgedoekt. De directe aanleiding was weliswaar een controverse tussen het Nederlandse en het Vlaamse, katholieke, deel van de redactie over een toen als wat onkuis gevoelde novelle van Ter Braaks voormalige leerling Victor Varangot (1912-1992). Een goedlopend blad had uit zo'n affaire misschien munt weten te slaan, maar voor *Forum* werd zij de doodsteek. Ter Braak was blij dat hij er van af was, zeker nadat de volstrekt niet tot bemiddelen geneigde Du Perron reeds twee jaar eerder als redactielid was opgestapt.

Kort na zijn huwelijk met Ant Faber had Ter Braak in het najaar van 1933 een nieuwe baan gekregen als redacteur kunst en letteren van de Haagse courant *Het vaderland*. Zijn roep als scherp en gezaghebbend essayist berust in niet geringe mate op de kritieken van toneel en literatuur die hij voor dit blad schreef. Ter Braak nam zijn journalistieke werk zelf serieus genoeg om verscheidene van zijn letterkundige 'kronieken', die op zondag in de krant verschenen, te bundelen in onder andere zijn *In gesprek met de vorigen* (1938). Men dient echter te bedenken dat het verspreidingsgebied van *Het vaderland* beperkt bleef tot 's-Gravenhage en omgeving, al stond het dagblad kwalitatief misschien in even hoog aanzien als de *Nieuwe Rotterdamsche courant*. De functie van journalist heeft Ter Braak bovendien niet de vrijheid gegeven die hij er aanvankelijk van verwachtte. De werkdruk is voor hem in al deze jaren enorm groot geweest. Over de hoeveelheid

geschreven woorden die hij wekelijks voor de krant afscheidde, kan men zich alleen maar ten sterkste verwonderen - kritieken, recensies, berichten, necrologieën, verslaggeving -, temeer omdat hij met nauwelijks verminderde produktiviteit bleef doorgaan met het schrijven van oorspronkelijk werk.

Men kan zich Menno ter Braak daarom moeilijk anders voorstellen dan met zijn pen in de aanslag en een boek bij de hand. Zijn privéleven had hij helemaal weten in te richten als een schrijversbestaan. Dit maakte dat hij, een geboren auteur, in het huiselijk gezelschap van een echtgenote met wie hij gelukkig was, bij al zijn drukke werkzaamheden toch in zijn element is geweest. Als een man die niet van uitpattingen hield en daar ook nimmer van gehouden had, leidde hij een regelmatig leven. Alcohol was niet aan hem besteed, wellicht een erfenis van zijn ouders, maar hij rookte daarentegen graag een sigaret, een sigaar of in de vakantie een pijp. Naast de pen vormde de piano wel het belangrijkste attribuut van zijn bestaan. Of het nu was in de ochtend direct na het opstaan, of in de middagpauze als hij naar huis kwam, of op een feestje bij vrienden: hij werd steeds door de toetsen getrokken en speelde op basis van een zelf aangeleerd accoordensysteem op heel verdienstelijke wijze boogie woogie, ragtime of variaties op bekende wijsjes van film en theater. Hij kon ook heel opmerkelijk 'improviseren', een gave die hij met de filosoof Nietzsche gemeen had.

Een stadium van noodweer

HET ELEMENT dat veel zwaarder dan zijn arbeid op hem drukte was zonder enige twijfel de politieke situatie in Europa en daarbuiten. De Italiaanse verovering van Abessinië (1935-1936), de conferentie van München (september 1938) met de daaropvolgende bezetting van Tsjechoslowakije door Hitler-Duitsland en tal van andere agressieve daden tegen de rechtsorde die er in die jaren zijn geweest, konden hem op buitengewone wijze deprimeren of zelfs in een depressie brengen. ‘Ik zou me liever in een stil plaatsje terugtrekken en afzijdig blijven; maar in deze omstandigheden is dat onverantwoord’ schreef hij in 1939 nog aan zijn oude vriendin Jo Planten-Koch, die - veronderstelde Ter Braak - kennelijk onder invloed van haar broer Pyke Koch, de ernst van de toestand had gebagatelliseerd.

Het probleem van de verhouding van het individu tot de maatschappij was het thema dat hem deze tijd steeds is blijven bezighouden. In zijn dagboek van 15 september 1939 noemde Ter Braak dit ‘het drama van het individu, dat voor de toekomst vecht zonder te weten of het toekomst heeft’ (*Journal 1939*). Wat kon de schijnbaar machteloze enkeling doen om de zaken ten goede te keren? De oprichting van het ‘Comité van Waakzaamheid van Anti-nationaal-socialistische Intellectuelen’, waarvoor hij zich met onder anderen de marxistische historicus Jan Romein (1893-1962) had ingespannen, was een van zijn initiatieven om tot actie op dit terrein te komen. Voor het Comité schreef hij de brochure *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (1937) en hield hij door het gehele land lezingen om de toehoorders op het gevaar van het Derde Rijk te wijzen. Het Comité werd echter van binnenuit ondermijnd door onenigheid over de vraag welke houding men tegen de Sovjetunie en tegen leden met een communistische overtuiging moest innemen. Ter Braak was uiteindelijk van mening dat men deze laatsten moest uitsluiten en nog in januari 1940 werd een nieuw Comité van Waakzaamheid geïnstalleerd zonder communisten.

In 1935 was echter ook reeds door onder anderen de historicus Pieter Geyl (1887-1966) en de landmeetkundige en politicus Willem Schermerhorn (1894-1977) de vereniging ‘Eenheid Door Democratie’ opgericht, die zich veel anti-communistischer opstelde dan het Comité van Waakzaamheid, maar met 30.000 leden wel veruit de grootste van de twee was. Geen van beide bewegingen heeft echter een werkelijke politieke betekenis gehad.

De tijd van anti-americanisme, onpolitieke houding en neerbuigende kritiek op de democratie was voorbij. Hoe actueel zijn thans weer deze woorden: ‘Toch moet dit ons doel zijn: bewust kiezen voor betrouwbare saaiheid en de middelmatigheid van beproefde democratieën’. Dit zijn niet de woorden van Menno ter Braak, al hadden ze het heel goed wel kunnen zijn, maar van de Hongaarse schrijver Györgi Konrád, in diens boek *Antipolitics* verschenen vijftig jaar na Ter Braaks *Politicus zonder partij*. Op 6 september 1938 publiceerde Ter Braak in de krant een artikel ‘Lof der democratie’ (naar aanleiding van Thomas Manns *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*) waarin hij de volgende zelfbekentenis vervlocht: ‘De democratie is, na langen tijd een begrip voor bourgeois satisfaits te zijn geweest, weer in een stadium van “noodweer” gekomen; en dientengevolge is de eens zoo gesmade Amerikaanse democratie (hoe hebben wij haar niet verfoeid in onze jonge jaren) weer een mogelijkheid geworden, die althans dit ééne beteekent: anti-fascisme’. Met Thomas Mann (die in 1918 overigens nog een lijvig anti-democratisch boek had uitgebracht met de titel *Betrachtungen eines Unpolitischen*), geloofde Menno ter Braak nu vol overtuiging in de noodzaak van ‘een pleidooi voor de zedelijke waarde der democratie als intercontinentale waarde’. Thomas Mann (1875-1955), Menno ter Braak (1902-1940), Györgi Konrád (*1933): drie politieke denkers tegen wil en dank, die de democratie naar waarde hebben leren schatten en voor haar in woord en daad zijn opgekomen.

Morgen kan het te laat zijn

E DU PERRON was in 1936 met zijn echtgenote Elisabeth du Perron-de Roos (1903-1981) om redenen van politieke, financiële en nostalgische aard teruggekeerd naar zijn land van herkomst, Nederlands-Indië. De vriendschapsband met Menno ter Braak ging hiermee geenszins verloren, al lijkt Ter Braak zich in de loop der jaren steeds sterker aangetrokken te hebben gevoeld tot de oudere en meer minzame Jan Greshoff, die als correspondent van onder andere *Het vaderland* in Brussel woonde. In 1939 vertrok Greshoff evenwel met zijn gezin naar Zuid-Afrika in een poging aan de malaise in West-Europa te ontkomen. Hij slaagde hierin slechts zeer gedeeltelijk. Op 17 september van dat jaar schreef hij uit Kaapstad aan Ter Braak: ‘Dit is de les van dit sinistere avontuur: we kunnen ons noodlot *niet* ontvluchten, ook al trekken we naar het puntje van de wereld! Ik ben zoo volkomen gebonden aan de Europeesche tragedie, door mijn vrienden en mijn vorming, dat het niet meer mogelijk is, me ervan los te scheuren. En die afstand maakt het erger, geloof mij, dan jij je kunt voorstellen’.

Hiermee leek de gedachte bewaarheid die de schrijver en bohémien Jacques Gans (1912-1972) bijna precies in dezelfde tijd tegenover Ter Braak uitsprak: ‘Nooit weet men zich scherper van den uitweg gescheiden dan op 't oogenblik dat hij zich duidelijk voor ons afteekent’ (brief van 2 november 1939). Toch heeft Ter Braak serieus overwogen te emigreren, zoals onder meer blijkt uit een brief van hem aan Greshoff van 24 augustus 1939, daags na het Molotov-Ribbentrop Pact, een non-agressie overeenkomst tussen de Sovjetunie en het Duitse Derde Rijk:

‘Deze brief dient alleen om jullie een laatste levensteeken te geven, voor het geval vandaag of morgen het luchtverkeer wordt stopgezet en de oorlog uitbreekt. Wat er dan van ons wordt, moeten wij maar geloovig overlaten, maar deze bedreiging door de Teutonen, die ieder

jaar terugkeert, was ook niet meer te dragen, en als de Engelschen er nu eindelijk op los gaan, zullen wij ons in dit onvermijdelijke moeten schikken. Ik ben momenteel gelaten; ik heb zoolang ik bewust leef getracht voor iets op te komen, dat nu blijkbaar op een plebejische manier toch in het geding zal komen: de menschelijke waardigheid, of hoe je het noemen wilt. Ik verbeeld me niet, dat die aan den kant van de Engelschen is, maar ik weet alleen, dat het zoo geen menschaardig leven meer was in Europa. Komt er op het laatste oogenblik toch nog een tweede München, dan beteekent dat, dat dit jaar Oost-Europa naar de haaien is, en Hitler het volgend jaar tegen het Westen optrekt, of dat wij onder Duitse “invloedssfeer” moeten leven, op zijn slowaaksch. In dat geval tracht ik het volgend jaar naar Z. Afrika te emigreeren, want dan kan ik hier toch niets meer doen. Het lijkt er echter op, of het zoover niet zal komen, en dan is het de vraag, of wij elkaar weerzien op dit ondermaansche. Laat ik jullie ten overvloede nog eens zeggen, hoeveel jullie vriendschap voor ons beteekend heeft. Het kan morgen te laat zijn, en als het niet te laat is, is het toch niet voor niets gezegd’.

Juist in de zomer van 1939 was Eddy du Perron, verscheidene desillusies rijker, weer van Nederlands-Indië naar Nederland teruggekeerd. Tijdens zijn bootreis viel op 1 september 1939 Duitsland het buurland Polen binnen. Du Perron bereikte Europa in een situatie van oorlog. Op de avond van dinsdag 14 mei 1940 kwam hij in Bergen (N.H.) te overlijden aan een aanval van angina pectoris, zonder dat hij wetenschap had van de zelfgekozen dood van zijn vriend te 's-Gravenhage, precies diezelfde avond.

Leven in geleende tijd

SEDERT DE DAG van de inval der Duitsers op 10 mei 1940 in Nederland heeft moeder Ter Braak een dagboek bijgehouden. Tussen 16 en 19 mei bevat dit - heel summier - de volgende aantekening: ‘Menno is op 15 Mei gestorven, wij hebben het pas op 18 Mei gehoord en zijn er met ds Faber heengegaan. Hij was toen 's morgens begraven’.

Nog meer dan zijn geboorte is ook het levenseinde van Menno ter Braak met mysterie en mythevorming omgeven. Dit komt niet door zijn toedoen. Wat hij ook wilde zijn, niet een martelaar of een held. Het besluit onder bepaalde omstandigheden niet langer te willen leven had hij reeds vele jaren eerder genomen. Misschien heeft daardoor de gedachte bij hem postgevat als het ware te leven in ‘geleende’ tijd, met de mogelijkheid van de dood altijd in de buurt. In zijn essays uit de jaren twintig had hij geprobeerd leven en dood als een eenheid te denken en hij omschreef deze eenheid met de woorden ‘in het leven te kunnen sterven, in de dood te kunnen leven’. Maar hij wist dat men voor de dood geen plaats moest inruimen boven het leven. Alleen in het leven ligt verlossing (‘Het schoone masker’, 1927). Achterin het kasboekje dat hij in zijn studietijd te Berlijn in 1927 bijhield, legde hij deze gedachte tussen andere aantekeningen heel duidelijk vast: ‘De ontsnapping in de dood is een ontsnapping van niets’. Een zekere illusieloosheid heeft hij echter altijd behouden, wellicht overeenkomstig de geest van kerkvader Augustinus volgens welke we in het doorgangshuis dat deze wereld is, met eer moeten proberen te leven om de kerker van dit bestaan met des te meer eer te kunnen verlaten. Ter Braak bezat de zuiver-individualistische geest van de eerste christenen die sober waren en kuis en in laatste instantie de dood niet uit de weg gingen. Hij was ook een echte erfgenaam van de Wederdopers die in opstand kwamen tegen het rigide, verstarde karakter van de kerkelijke leer en zich daartegen verzetten met de wapens van het intellect. Deze geest van

contestatie, van het betwisten van een zaak, bezat Menno ter Braak in grote mate.

Polemiseren was voor Ter Braak een daad van zelfbevestiging. Nog in *Politicus zonder partij* schreef hij: ‘men moet over de dingen des geestes op een onverzoenlijke toon spreken’. Een polemist leeft en werkt voor eigen rekening, zonder aanroeping van een barbaarse volksgod. Hij doet alles om aan de verstarring in een leer of een collectief te ontkomen. Hij probeert onder zijn eigen beheersing te staan, zichzelf te kennen en te aanvaarden en neemt zonder leugens of valse illusies zijn daden op zich. Ongetwijfeld huldigde ook Menno ter Braak het oude dichtersideaal van ‘joi e joven’, van vreugde en jeugdigheid, maar in een tijd van wat E. du Perron noemde ‘enorme en bezonken smeerlapperij’ (brief van 22 september 1933), wist hij dat dit ideaal niet te verwezenlijken was en dat het hoogste zou zijn te leven als een ‘honnête homme’. Dit begrip, dat Ter Braak ontleende aan de Franse godsdienstig filosoof en natuurkundige Blaise Pascal (1623-1662) en in zijn *Politicus* voor het eerst naar voren bracht, was in het Nederlands taalgebied wel eerder gebruikt. In het opstel ‘Dr. Kollewijns Bilderdijk’ had Allard Pierson (1831-1896) bijvoorbeeld reeds geschreven: ‘Zelfbezit toont van het begin tot het einde den schrijver van goeden huize, die de stem niet noodeloos verheft, die zijn gevoelens niet voor het eenig mogelijke houdt, die zich in alle opzichten gedraagt als honnête homme, dat is, als iemand die zelf beseft, hoeveel er tegen zijn beschouwingwijze is in te brengen’ (*De gids*, oktober 1891). Ter Braak kwam tenslotte in *Van oude en nieuwe christenen* tot een heel korte vertaling van ‘honnête homme’ met het onvervalst Nederlandse ‘fatsoenlijk mens’.

Om een polemist te zijn en daarbij toch een fatsoenlijk mens te tellen misschien dubbel zwaar. Leven als polemist was voor Ter Braak een consequentie van Nietzsches idee van de ‘wil tot macht’: ‘Men *moet* leven, *zus* en niet zoo leven, en wie dat niet door vrijzinnigheid wil verdonkeremanen, leeft vanzelf polemisch’ (aan A. Roland Holst, 25 augustus 1931). De honnête homme mag zich echter op niets laten voorstaan. Hij is steeds even hulpeloos als zijn opponent. De inzet van de polemiek is wel in de laatste plaats het genoeg te tegenspreker af te maken. In een van zijn *Propria cures*-stukken schreef Ter Braak dat kritiek de functie moet hebben tot ‘tegenspraak te stimuleren’ (6 februari

1926). Dit is een strijdbare deelneming. Het gaat daarbij niet om glorie of roem. Rembrandt moet eens gezegd hebben: 'Als ik mijn geest uitspanning wil geven, dan is het niet de eer die ik zoek, maar vryheit'. Om vrijheid, om het aftasten van de grenzen van zijn persoonlijkheid was het Ter Braak te doen. In laatste instantie is dit een daad van zelfbevestiging. Zo wilde hij ook zijn dood opgevat zien.

Het centrale probleem bij Ter Braak is misschien dit: hoe gecompliceerd en tegendraads kan iemand zijn en daarbij toch geen verscheurde ziel, toch nog harmonisch? Hij was daarin een nuchtere Dionysos. Twee begeerten kende hij: alles vloeiend, ongrijpbaar te laten als muziek, en tegelijkertijd alles voor te dragen in vaste betekenissen en zinrijke formules, als helder begrip. Tussen deze uitersten zocht hij zich een plaats. In de dichter Dèr Mouw bewonderde hij de 'geestdriftige koelbloedigheid', waarachter de passie van een uit levensnoodzaak filosoferende schuilging (1925). Menno ter Braak kon en wilde grenzen doorbreken, maar hield zichzelf in toom, misschien uit zelfbescherming, misschien uit een innerlijk fatsoen. Zijn schrijven en zijn leven laten zien hoe iemand de kunst beoefent van een scherp formulerend raden. Zekerheid was niet zijn zaak. Hij verkeerde daarbij tot de wereld in een houding van beheerste contramine. In zijn weinige jaren had hij afgeleerd van haar veel te verwachten. Hij kende de activiteit en de inzet van de deelnemer, maar behield de afstandelijkheid en het contemplatieve van de toeschouwer. Het 'zelfverlies wagen', zoals een dichter ried, ging hem daarbij te ver. Hij wist dat hij dit niet moest doen. In verband met Thomas Mann schreef hij eens met heel mooie woorden over 'de nuchterheid in de geestdrift, die wijst op de zelfbevrijding van de mens' (1935). Deze zelfbevrijding is wat Ter Braak wel gewaagd heeft. Hij gedroeg zich daarbij in grote zuiverheid.

De Gemeente Eibergen ben ik om twee redenen dank verschuldigd. Ten eerste omdat zij het initiatief heeft genomen een boekje uit te brengen over de binnen haar grenzen geboren schrijver Menno ter Braak (1902-1940). In de tweede plaats omdat zij mij de vrijheid heeft gegeven haar opdracht, de persoon en het werk van Menno ter Braak aan een algemeen publiek nader voor te stellen, naar eigen goeddunken te vervullen. Mijn grote erkentelijkheid geldt ook al degenen die mij tot dusver in het onderzoek naar deze bijzondere persoonlijkheid behulpzaam zijn geweest. Tenslotte spreek ik graag mijn waardering uit voor Herman Gordijn, die met vier portretten van Menno ter Braak aan de totstandkoming van dit werk heeft willen bijdragen.

Amsterdam, Léon Hanssen